

રૂપરેખા :

- 7.0 ઉદ્દેશો
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 શરૂઆતના પરસ્પર વિરોધી વિચારો
- 7.3 ભારતમાં ઉદ્યોગોની ઉત્ક્રાંતિ
- 7.4 ભારતમાં આધુનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ
- 7.5 ભારતમાં આયોજન ગાળા દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસ
- 7.6 ભારતમાં આવેલા વિવિધ ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ
- 7.7 ગૃહ ઉદ્યોગો
- 7.8 નાના પાયાના ઉદ્યોગો
- 7.9 મોટા પાયાના ઉદ્યોગો
- 7.10 જાહેર ક્ષેત્ર
- 7.11 ખાનગીક્ષેત્ર
- 7.12 ભારતીય અર્થતંત્રના અગત્યના ઉદ્યોગો
- 7.13 ઉત્પાદનથી થતી વસ્તુઓના આધારિત ઉદ્યોગો
- 7.14 શબ્દાવલી તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 7.15 ખરાં - ખોટાં લખો
- 7.16 એક - બે વાક્યમાં જવાબ આપો
- 7.17 ચાર - પાંચ વાક્યમાં જવાબ આપો
- 7.18 સાંપ્રત પ્રશ્નો
- 7.19 સંદર્ભ સૂચિ
- 7.20 કોષ્ટક

7.0 ઉદ્દેશો

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમેનીચેની બાબતો અંગે માહિતગાર બનશો.
- ભારતમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ જાણી શકશો.
  - ભારતના વિવિધ મહત્વના ઘટકો પૈકીના એક મહત્વના ઘટક તરીકે જુદાં-જુદાં ઉદ્યોગો વિશે પરિચય મેળવીશું.
  - ભારતના આર્થિક વિકાસમાં નાના અને કુટિર ઉદ્યોગોનું મહત્વ જાણી શકીશું.
  - જાહેર ક્ષેત્રના વિવિધ ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખીને તે સંદર્ભમાં જાહેર ક્ષેત્રના એકમોની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય.
  - સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ સમયે આપણને કયા પ્રકારના ઔદ્યોગિક માળખાંનો વારસો મળ્યો હતો અને અર્થતંત્રનું ઉદ્યોગીકરણ કરવા માટે કેવી વ્યૂહરચના અપનાવવામાં આવી છે.

7.1 પ્રસ્તાવના :

આપણે અગાઉના બે પ્રકરણોમાં ખેતી તથા ખેતી વિષયક નીતિ અને ભારતીય અર્થતંત્રમાં ખેતીનું મહત્વ જોયું. આ પ્રકરણમાં ભારતીય અર્થતંત્રના દ્વિતીય ક્ષેત્ર એટલે કે ઉદ્યોગોનો પરિચય મેળવીએ છીએ. પહેલાના સમયમાં મનુષ્ય સમાજનો મોટો ભાગ માત્ર ખોરાકની શોધમાં જ ચાલ્યો જતો, પણ મનુષ્ય માત્ર ખોરાક ખાઈને જીવતો નથી. તેને સુખસગવડ અને મોજશોખની પણ ઈચ્છાઓ હોય છે. આ સુખસગવડ અને મોજશોખની જરૂરિયાતોની કોઈ જ સીમા હોતી નથી. આથી દિન પ્રતિદિન અર્થકારણમાં ખેતીનું મહત્વ ઘટતું જાય છે અને પ્રત્યેક દેશમાં ખેતી સિવાયની પ્રવૃત્તિઓ, જેમ કે ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનું મહત્વ તથા ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી છે તથા તે ક્ષેત્રે પ્રગતિ માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા અગાઉ સંસ્થાનવાદી સરકારને ખેતી અને ઉદ્યોગોના વિકાસમાં કોઈ રસ ન હતો. તેઓને માત્ર પોતાના હિતમાં જ રસ હતો. પરંતુ આઝાદી પછી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ સરકારને ગરીબીના વિષયકને તોડવાની અને દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ માટેની તકોનું સર્જન કરવાની તક મળી હતી.

7.2 શરૂઆતના પરસ્પર વિરોધી વિચારો :

1950 ના દાયકામાં દેશમાં વિકાસની વ્યૂહરચનાના સ્વરૂપ વિશે ઉગ્ર વિવાદ ઉભો થયો હતો. આ વિવાદ સામાન્ય રીતે વિકાસની વ્યૂહરચના કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે ખાસ કરીને ગરીબીના વિષયકને કેવી રીતે તોડી શકાય તે અંગેનો હતો. તે સમયે બે જુદા-જુદાં મંતવ્યો રજૂ થયાં હતાં.

7.2.1 બે અંતિમવાદી દ્રષ્ટિબિંદુ :

એક અંતિમવાદી મત મુક્ત સાહસમાં માનનારાઓનો હતો. તેમના મતે બધી જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને ખાનગી અને બજારના પરિબળો ઉપર છોડી દેવી જોઈએ. આ પ્રકારનો મત હતો તે માત્ર ઉદ્યોગપતિઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓના જે એક નાના વર્ગ પૂરતો મર્યાદિત હતો.

◆ જ્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ બીજા ઘણા લોકો એમ માનતા હતા કે સ્વતંત્રતા અગાઉની સરકારે ઉદ્યોગીકરણને ઉત્તેજન આપ્યું ન હતું અને સ્વદેશી એકમોને બજારના પરિબળો ઉપર છોડી દીધા હતાં. આ જ બાબત તે સમયના ભારતના અલ્પવિકાસનું મહત્વનું કારણ હતું. તેથી હવે સરકારે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં સક્રિય બનવું અને ઔદ્યોગિક વિકાસને અનુકૂળ આવે તેવી પરિસ્થિતિનું સર્જન કરવું જરૂરી છે. ઓછામાં ઓછાનીચે આપેલા બે કારણોસર સરકારનો હસ્તક્ષેપ આવશ્યક છે તેવી દલીલ કરવામાં આવતી હતી.

- 1) રસ્તાઓ, ઊર્જા સંદેશાવ્યવહાર જેવી વિકાસપોષક સગવડો ઉભી થાય, અને
- 2) યંત્રોનું ઉત્પાદન કરે તેવા ક્ષેત્રની સ્થાપના કરવી જોઈએ જેથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના એકાંકી સ્વરૂપને બદલી શકાય.

◆ બજારના પરિબળો ઉપર આધાર રાખવાનું અન્ય બીજા કારણોસર ઈચ્છનીય ન હતું કારણકે ભારતના ઉદ્યોગપતિઓ કે ભારતની પ્રજા વિકાસની પ્રક્રિયાને બજારના કુદરતી પરિબળોને આધારે છોડીને સદી કે તેથી પણ વધુ લાંબો સમય રાહ જોવા તૈયાર ન હતી. તેથી રાજ્યએ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું યોગ્ય રીતે આયોજન અને નિયંત્રણ કરવું જોઈએ. આ બધાં કારણોને લીધે મુક્ત સાહસમાં માનનારાઓ લઘુમતીમાં મુકાયા હતા.

◆ બીજો અંતિમવાદી મત એવો હતો કે ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવા માટે ગ્રામિણ અને શહેરી ક્ષેત્રની ખેતી અને ઉદ્યોગોની બધી જ ખાનગી મિલકતોને સમાજ અને રાજ્યની માલિકીની બનાવવી અને સામ્યવાદી દેશો જે પધ્ધતિએ ઉત્પાદન કરે છે તે મુજબ જ કરવી. આ મતનો પણ અસ્વીકાર થયો હતો, કારણકે આ પ્રકારના પરિવર્તનને યોગ્ય ટેકો મળ્યો ન હતો.

7.2.2 મુખ્ય વિચારધારાનો દ્રષ્ટિકોણ

ઉપર દર્શાવેલ બે અંતિમવાદી મતોને ધ્યાને ન લેતા અન્ય ત્રણ વિચારોની ગંભીરતાપૂર્વક નોંધ લેવામાં આવી હતી.

- ◆ ગાંધીવાદી મત મુજબ નાના પાયાના ઉદ્યોગોને સ્વાવલંબનની તરફેણ કરવામાં આવી હતી. જ્યારે નહેરૂ અને તેમના જેવાં સામાજિક લોકશાહીવાદી વિદ્વાનોએ જાહેર ક્ષેત્રમાં મૂડી માલના ઉદ્યોગોની સ્થાપના દ્વારા ઝડપી ઉદ્યોગીકરણને પસંદ કર્યું હતું. આ સાથે નાના પાયાના અને કુટિર ઉદ્યોગોને ટેકો આપવાની સગવડ ઉભી કરવાની તરફેણ કરી હતી.
- ◆ નાના પાયાના ઉદ્યોગોને પ્રાધાન્ય આપવું કે મોટા પાયાના તે અંગેનો મતભેદ વાસ્તવમાં રોજગારી કે ઝડપી વૃદ્ધિના ઉદ્દેશમાંથી કોની પસંદગી કરવી તે સાથે સંકળાયેલો હતો. ગાંધીવાદીઓ એવી દલીલ કરતા હતા કે મોટા ઉદ્યોગો કરતાં નાના ઉદ્યોગો વધુ શ્રમિકો રોજગારી પૂરા પાડી શકે છે. સમાજવાદી લોકશાહીવાદીઓની એવી દલીલ છે કે આવું કરવાથી વૃદ્ધિનો દર ઘટી શકે છે. અંતે એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો કે ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ માટે મૂડીમાલના ક્ષેત્રને પ્રાધાન્ય આપવું અને નાના પાયાના અને કુટિર ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પૂરતો મોટો અવકાશ રાખવો. મૂડીમાલના ક્ષેત્રના પૂરતા વિકાસ વિના વિકાસને લગતી કોઈપણ પ્રક્રિયા આગળ વધી શકે તેમ નથી. આવી ભારપૂર્વક દલીલ કરવામાં આવી છે. જે પ્રોફે. મહાલનોબીસે કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે અર્થતંત્રનો એકંદર વૃદ્ધિદર મૂડીમાલના ક્ષેત્રમાં થતા મૂડીરોકાણના પ્રમાણની સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે સંકળાયેલો છે. આ પ્રમાણ જેમ વધારે હશે તેમ ઉત્પાદન અને આવકનો વૃદ્ધિદર ઊંચો હશે.
- ◆ ઉત્પાદનનું માળખું મોટાપાયાના મૂડીમાલ ઉદ્યોગોની તરફેણ કરતું હોય તેવું રાખવાનું નક્કી થયા પછી મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે આ મૂડીમાલ ક્ષેત્રનો વિકાસ સરકારે કરવો જોઈએ કે તેને ખાનગી નિયોજકો પર છોડી દેવો જોઈએ. (1) જેના જવાબરૂપે એ સમયે ખાનગીક્ષેત્ર પાસે નાણું, મશિનની જાણકારી કે ધાતુ એવું કશું હતું નહીં. માટે એક જ વિકલ્પ બાકી રહેતો હતો અને તે હતો જાહેર એકમ /સરકાર જો ઝડપી વિકાસ હાંસલ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય તો પાયાના અને વ્યૂહાત્મક રીતે મહત્વના બધા જ ઉદ્યોગો તથા જાહેર સેવાઓ સરકાર હસ્તગત હોય તે જરૂરી છે. આમ, પાયાના અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો સરકાર હસ્તગત કર્યા હતા અને બાકીના અન્ય ઉદ્યોગોના વિકાસને ખાનગીક્ષેત્રમાં અને ખાનગી નિયોજનશક્તિ ઉપર છોડી દેવો જોઈએ.
- ◆ જે અંતર્ગત સરકારને ઘણા વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગના વિકાસની જવાબદારી ઉઠાવવાની હતી સાથે સાથે ઔદ્યોગિક વિકાસને ઉત્તેજન તથા નિયંત્રણ પણ કરવાનું કાર્ય હતું. અહીં એ વાતને ધ્યાને લેવી કે ભારતમાં મિશ્ર અર્થતંત્ર માટે મધ્યસ્થ આયોજનના ખ્યાલને અપનાવવામાં આવ્યો હતો જેમાં ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્ર બંનેને આર્થિક વિકાસના કાર્યમાં એકબીજાના પૂરક તરીકે બનાવવાના હતાં.

7.3 ભારતમાં ઉદ્યોગોની ઉત્ક્રાંતિ

ભારતમાં પરાપૂર્વથી ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો આવ્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં ખેતી સમૃદ્ધ હતી પરંતુ સાથે સાથે તે સમયે ઉદ્યોગોનો પણ વિકાસ થયો હતો તે સમયની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરતા ચીની મુસાફર યુ.એન.સંગે પોતાની પ્રવાસી ડાયરીમાં લખે છે કે લોકો સમૃદ્ધ અને પ્રગતિશીલ હતા, ગામ અને શહેર એકબીજાથી ખૂબ જ નજીક હતાં. જમીન સમૃદ્ધ હતી તથા લોકોના સ્વભાવ અને વર્તન ખૂબ પવિત્ર અને પ્રમાણિક હતાં. તે સમયે ભારત ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ હતો. ભારતની વસ્તુઓ વિશ્વભરમાં જતી હતી અને જગતની સમૃદ્ધિ ભારતભરમાં આવતી હતી. ઋગ્વેદના સમયે પણ કાપડ ઉદ્યોગ અને ધાતુ આધારિત કલા પણ વિકસી હતી. રામાયણમાં પણ જોવા મળે છે કે ભારતના શ્રમિકો ઉદ્યોગમાં કામ કરતા હતા.

બધા જ સમાજના લોકો બધા જ સમૂહના લોકો હસ્ત કામગીરી સાથે સંકળાયેલ હતા.

સમય જતાં 18 મી સદીથી ભારતમાં ગૃહઉદ્યોગનું પતન થયું હતું. ઈંગ્લેન્ડ સરકારની ભારત વિરોધી નીતિને કારણે તેમજ ભારતની વસ્તુઓ પર વસ્તુઓ લોકો ખરીદવા માંડ્યા. વાહનવ્યવહારનો વિકાસ થવાથી બ્રિટીશ બનાવટોનીનીચી કિંમતની વસ્તુઓ ખરીદવા લાગ્યાં. આમ, ધીમે - ધીમે વિશ્વમાં ભારતના ઉદ્યોગોનો નાશ થયો.

7.4 ભારતમાં આધુનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ

અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા ત્યારબાદ તેમણે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના કરી. 1818 માં પહેલી કાપડ મિલ કલકત્તામાં સ્થાપી હતી. શણની પહેલી મિલ 1952 માં સ્થાપી અને આમ, 19 મી સદીના અંત સુધી તો પૂરા ભારત દેશમાં ઘણાં કારખાનાઓ સ્થપાયા. જેમાં ખાસ કરીને ચા-કોફી, કાપડ. શણ મુખ્ય ઉદ્યોગો હતા. સમય જતાં પરિવર્તન થતાં ઉદ્યોગના સ્વરૂપમાં, માલિકીના સ્વરૂપમાં, મૂડીરોકાણની દ્રષ્ટિએ વિવિધ ભાગ પડ્યાં. એક વ્યક્તિ ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે સમર્થ ન હતો તેથી ભાગીદારી પેઢીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો હતો. સંયુક્ત મૂડી કંપનીઓનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો હતો અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જરૂરિયાત સંતોષવા માટે ભારતમાં ઉદ્યોગોના વિકાસની તાતી જરૂરિયાત હતી જેના પરિણામે ધાતુ, ઉદ્યોગ, રાસાયણિક ઉદ્યોગ, ડિઝલ એન્જિન વગેરેનો વિકાસ થવા લાગ્યો હતો.

◆ 1947 માં દેશનું બે ભાગમાં (ભારત + પાકિસ્તાન) માં વિભાજન થયું હતું. જેમાં ભારતને 77% જમીન ભારતને અને 23% જમીન પાકિસ્તાનને મળી હતી. વસ્તી સંદર્ભે 82% વસ્તી ભારતને તથા 18% વસ્તી પાકિસ્તાનને તથા 11462 ઔદ્યોગિક એકમો ભારતમાં રહ્યા અને 1213 એકમો પાકિસ્તાનને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. ઔદ્યોગિક શ્રમિકનો મોટો ભાગ 93% શ્રમિકો ભારતને તથા 7% ઉદ્યોગો પાકિસ્તાનને મળ્યાં હતાં. ખાણ, ખનીજ અને કુદરતી સાધનમાંથી 97% ભારતમાં રહ્યા હતાં અને 3% પાકિસ્તાનમાં ગયાં હતાં. આમ, ભારત સમયના પ્રવાહ સાથે ચાલતાં-ચાલતાં દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે 1948 માં ઔદ્યોગિક નીતિ જાહેર કરી. ત્યારબાદ, 1951, 1967, 1970, 1973, 1977, 1985, 1990 તથા 1991 અને વર્તમાન સમયે 2014 વર્ષમાં ઔદ્યોગિક નીતિમાં મહત્વના ફેરફાર થયાં જેનો અભ્યાસ હવે પછીના એકમમાં ઊંડાણપૂર્વક જોઈશું.

7.5 ભારતમાં આયોજનગણા દરમિયાન થયેલ ઔદ્યોગિક વિકાસ

આઝાદી પછી અને તેમાંય ખાસ કરીને

બીજી પંચવર્ષીય યોજના [1956] થી ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસનો સાચા અર્થમાં પ્રારંભ થયો. અહીં આપણે આયોજન સમયગણા દરમિયાન થયેલ ઔદ્યોગિક વિકાસ અંગે ટૂંકમાં ચર્ચા કરીએ.

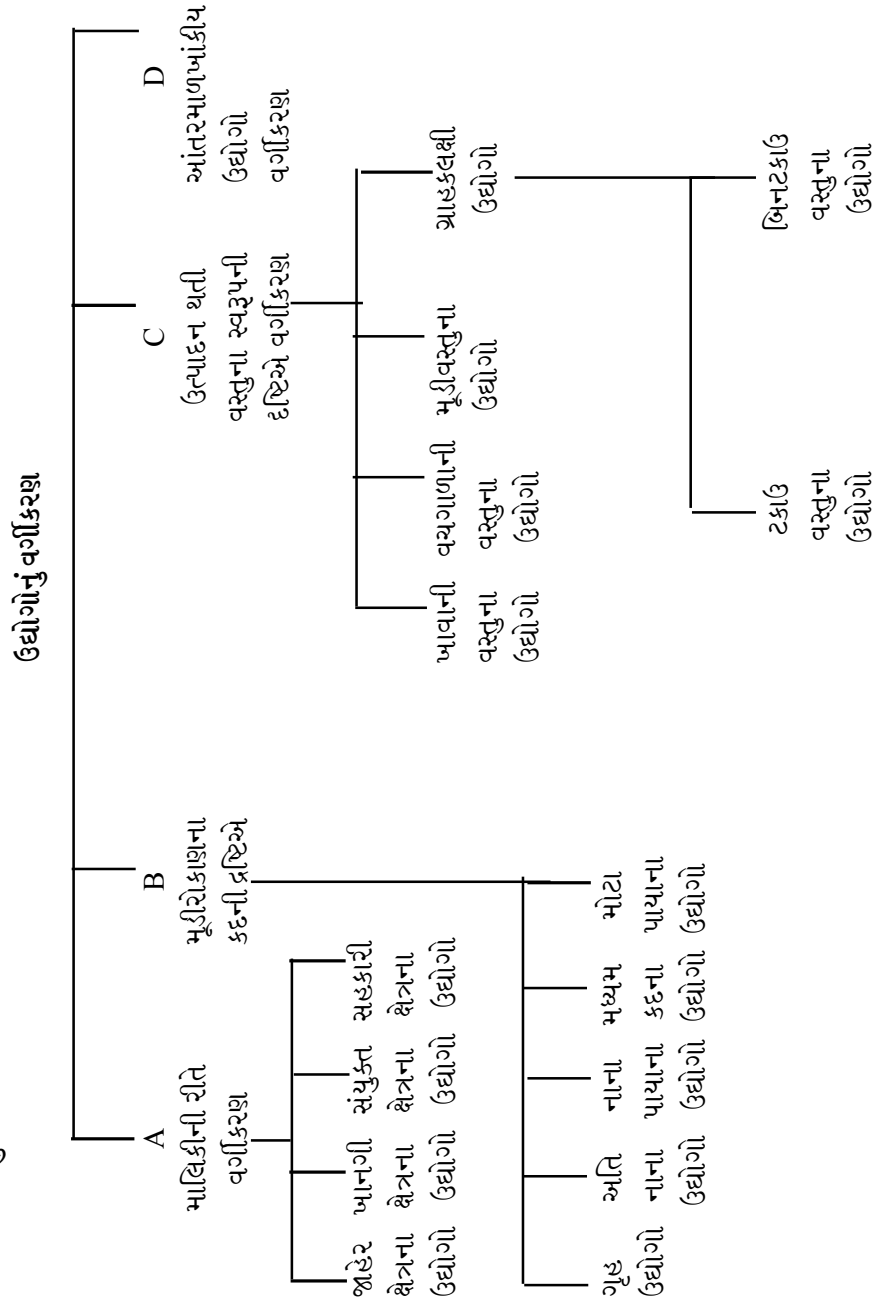
- 1) **પ્રથમ યોજના [1951-56]:** પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં ખેતી અને ટોચની અગ્રિમતા આપવામાં આવી હતી. આ યોજનામાં ઔદ્યોગિક વિકાસ મહદંશે ખાનગી ક્ષેત્ર પર છોડી દેવામાં આવ્યો હતો અને તે વિકાસ મુખ્યત્વે વપરાશી વસ્તુઓના ઉદ્યોગો પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. આમ છતાં પ્રથમ યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં 40 ટકાનો નધારો થયો હતો અને તે મુખ્યત્વે સ્થાપિત ઉત્પાદન ક્ષમતાના પૂર્ણ ઉપયોગ દ્વારા શક્ય બન્યો હતો.
- 2) **બીજી યોજના [1956-61]:** સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિ 1956 માં ઘડવામાં આવી હતી. તથા સમગ્ર બીજી યોજના 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ પર આધારિત હતી. આ યોજનામાં જાહેર ક્ષેત્રને, ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગોને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. આમ, આ યોજના દરમિયાન ઉદ્યોગો અને ખનીજો પાછળ જાહેરક્ષેત્રે થયેલ કુલ ખર્ચના 20 ટકા જેટલી રકમ ખર્ચવામાં આવી હતી. આ યોજનામાં ઔદ્યોગિક વિકાસનો સરેરાશ વાર્ષિક દર 6.2 ટકા જેટલો રહ્યો હતો.
- 3) **ત્રીજી યોજના [1961-66]:** આ યોજનાનો મુખ્ય એક હેતુ ઉદ્યોગો અને ખેતીનો સમતોલ અને સંકલિત વિકાસ કરવાનો હતો. આ સાથે - સાથે બીજો મુખ્ય હેતુ એ પણ હતો કે આગામી 10 વર્ષમાં ભાવિ ઔદ્યોગિકીકરણની જરૂરિયાતો દેશના સાધનો દ્વારા જ પૂરી પાડી શકાય જે માટે લોખંડ, પોલાદ, વિજળી, કોલસા, ભારે યંત્ર - સામગ્રીનું ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગો, રસાયણો, ઈજનેરી જેવાં ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોના વિકાસ પર ભાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસ દર 14 ટકા નક્કી કર્યો હતો પરંતુ વાસ્તવિક વિકાસ 7.6 ટકા જેટલો જ રહેવા પામ્યો હતો.

- 4) **ચોથી યોજના [1969-74]:** ચોથી યોજના દરમિયાન ઉદ્યોગો અને ખનીજો પાછળ જાહેર ક્ષેત્રે થયેલા કુલ ખર્ચના 19.7 ટકા જેટલી રકમ ખર્ચ કરવામાં આવી હતી. આ યોજનામાં ઔદ્યોગિક વિકાસ દર 8 ટકાના લક્ષ્યાંક સામે લગભગ 5 ટકા જેટલો રહ્યો હતો.
- 5) **પાંચમી યોજના [1974-79]:** આર્થિક સ્વાવલંબન અને સામાજિક ન્યાય સહિતના વિકાસના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને આ યોજના ઘડવામાં આવી હતી. આ યોજનામાં ઔદ્યોગિક વિકાસના કાર્યક્રમોમાં ચાવીરૂપ ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો તથા સામાન્ય વપરાશમાં આવતી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગોના ઝડપી વિકાસ પર ખાસ ભાર અપાયો હતો.
- 6) **છઠ્ઠી યોજના [1980-85]:** આ યોજનાનો હેતુ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સ્થાપિત ઉત્પાદનશક્તિનો ઈષ્ટતમ ઉપયોગ કરીને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદકતા વધારવી, જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્રમાં આવેલા અને ઉદ્યોગોની ઉત્પાદનક્ષમતામાં વધારો કરવાનો ઉદ્દેશ રખાયો હતો. આ યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસનો લક્ષ 7 ટકા રાખવામાં આવ્યો હતો જેની સામે 5.5 જેટલો વિકાસદર પ્રાપ્ત થયો હતો.
- 7) **સાતમી યોજના [1985-90]:** આ યોજનામાં નવા પ્રોજેક્ટો શરૂ કરવાની બાબતમાં ખૂબ જ વિવેકપૂર્વકનો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો હતો. જે ઉદ્યોગો શરૂઆતના તબક્કામાં હતા તેવા ઈલેક્ટ્રોનિક્સ, કોમ્પ્યુટર, માઈક્રોચિપ્સ, ટેલિકોમ્યુનિકેશન વગેરેના વિકાસ માટે ખાસ પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. સાથે - સાથે આંતરરાષ્ટ્રિય માળખાંને સુદૃઢ બનાવવા માટે તથા ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોની ઉત્પાદનક્ષમતામાં વધારો કરવા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. આ યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસ પાછળ જે ખર્ચ કરવામાં આવ્યું હતું જે પૈકીનું મોટા ભાગનું ખર્ચ ચાલુ પ્રોજેક્ટો અને કાર્યક્રમોને પૂરા કરવા માટે થયું હતું. આ યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસ દર નક્કી કરેલા 8.7 ટકાના લક્ષ્યાંકની સામે 8.5 ટકા જેટલો રહ્યો હતો.
- 8) **આઠમી યોજના [1992-97]:-** આ યોજનાનું ઘડતર જુલાઈ 1991થી હાથ ધરાયેલા આર્થિક સુધારણાના કાર્યક્રમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં થયું હતું. આ સંદર્ભમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે જાહેર તથા ખાનગી વિભાગની ભૂમિકાની પણ સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી. આ યોજના દરમિયાન અનેક પ્રકારની ઔદ્યોગિક પેદાશોનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ખાસ પ્રયાસ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે જેથી આવી વસ્તુઓની આયાતોમાં ઘટાડો લાવી આર્થિક સ્વાવલંબનનો હેતુ સિધ્ધ કરી શકાય તથા હૂંડિયામણ પણ ઓછું વપરાય. આ યોજના દરમિયાન વિદ્યુત ઉત્પાદન વધારવા માટે પણ ખાસ પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં. યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસ દર 8 ટકા નક્કી કર્યો હતો જેની સામે 7.5 ટકા હાંસલ થયો હતો.
- 9) **નવમી યોજના [1997-02]:-** આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ પૂરતી માળખાકીય સવલતોનો વિકાસ તથા તેની ગુણવત્તામાં સુધારા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ યોજનામાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહિત કરવાનો હેતુ હતો જે માટે ઉદ્યોગોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો અને જેને મંજૂરી પણ મળી હતી. આ ઉપરાંત, પછાત વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ખાસ પગલાં લેવાનું વિચારાયું હતું. આ સંદર્ભમાં દેશના ઉત્તરી - પૂર્વીય વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનેક પગલાં સૂચવવામાં આવ્યાં હતાં. આ યોજના દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસ દર 8.2 ટકાના લક્ષ્યની સામે 5 ટકા જેટલો જ રાખવામાં આવ્યો હતો.
- 10) **દસમી યોજના [2002-07]:-**
આ યોજનાનો મુખ્ય એક ઉદ્યોગ ક્ષેત્રના અંકુશો અને નિયમનો ખૂબ જ હળવા કરીને ખાનગીક્ષેત્ર માટે સાનુકૂળ વાતાવરણનું સર્જન કરવાનું તથા જાહેર સાહસોના વિનિવશીકરણની પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવવાનું હતું. આ માટે યોજના દરમિયાન આર્થિક

સુધારણાના કાર્યક્રમને વધુ વિસ્તૃત અને ગહન બનાવવા માટે વ્યાપક ભલામણો કરવામાં આવી હતી. વૈશ્વિક સ્તરનું આંતરરાષ્ટ્રિય માળખું પૂરું પાડવું, કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ માટેના નીતિ વિષયક પગલાં લેવાં. આ યોજનામાં 10% ના ઔદ્યોગિક વિકાસના લક્ષ્યાંક સામે 8.3 ટકાના ઔદ્યોગિક વિકાસદર પ્રાપ્ત થયો હતો.

- 11) અગિયારમી યોજના [2007-12]:- આ યોજનામાં કૌશલ્યના વિકાસ માટે, તેમાં રહેલી હાલની ઉણપો દૂર કરી વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અને તાલીમની ગુણવત્તા સુધારવા પર યોજનામાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ યોજનામાં જાહેર ક્ષેત્રમાં કૌશલ્ય વિકાસના માળખામાં સુધારા લાવવા માટે અને આ ક્ષેત્રમાં ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ×રાષ્ટ્રિય કૌશલ્ય વિકાસ મિશન×નું ઘટન કરવાની દરખાસ્ત હતી. આ યોજનામાં વાહન-વ્યવહારનો સુદ્રઢ અને સંગીન વિકાસ થાય તે આવશ્યક છે. તથા બંદરોનો પૂરતો વિકાસ, માલસામાન વહન કરવાની શક્તિ વગેરે પણ મહત્વની બાબતો ગણી હતી. આ યોજનામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ખાનગી સાહસની વધુને વધુ ભાગીદારીની તરફેણ કરવામાં આવી હતી. આ યોજનાના વર્ષો દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસદર 10 થી 11 ટકાના લક્ષ્યાંકની સામે 7.6 ટકા જેટલો રહેવા પામ્યો હતો.
- 12) બારમી યોજના [2012-17]:- આ યોજનામાં ઔદ્યોગિક વિકાસ દરનો સરેરાશ વાર્ષિક લક્ષ્યાંક 7.6 ટકા જેટલો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ યોજનાના પ્રથમ ચાર વર્ષો દરમિયાન ઔદ્યોગિક વિકાસનો સરેરાશ દર 4.8 ટકા જેટલો રહ્યો હતો. જો કે આ યોજનાના પ્રથમ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન આ ક્ષેત્રની કામગીરી નિરાશાજનક રહી છે.

7.6 ઉધોગોનું વર્ગીકરણ

7.7 ગૃહ ઉદ્યોગો

3.7.1 અર્થ :- સામાન્ય રીતે ગૃહ એટલે ઘર. આમ, ગૃહ ઉદ્યોગ એટલે પોતાના ઘરમાં જ ચલાવવામાં આવતો હોય તથા મોટાભાગે કુટુંબના સભ્યો જ તે ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં હોય તેવા ઉદ્યોગોને ગૃહઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગોને કુટિર ઉદ્યોગ કે ગ્રામોદ્યોગ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ગૃહ ઉદ્યોગ એટલે એવો ઉદ્યોગ કે જેમાં ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઘરમાં કુટુંબના સભ્યો દ્વારા સાદા ઓજારો તથા પ્રાથમિક કક્ષાની ઉત્પાદન પદ્ધતિનો જ ઉપયોગ થતો હોય અને તેમાં આધુનિક નહીં પરંતુ પરંપરાગત વસ્તુઓનું જ ઉત્પાદન થતું હોય તથા તે વસ્તુઓના વેચાણ બજાર સ્થાનિક ક્ષેત્ર પૂરતું મર્યાદિત હોય. આ ઉદ્યોગોમાં કુટુંબના સભ્યો પૂરા કે ખંડ સમય માટે ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલા હોય છે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગો સામાન્ય રીતે કુટુંબની પૂરક આવક, રોજગારીનું એક અભિન્ન અંગ છે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણની ખૂબ જ ઓછી જરૂર પડે છે તથા તેમાં મૂડીરોકાણ કુટુંબના સભ્યો દ્વારા જ થતું હોય છે. આવા પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં મુખ્યત્વે હાથવણાટ, સુથારીકામ, લુહારીકામ, સુતર કાંતવું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં અલ્પ મૂડીરોકાણ, કોઈ વિશેષ લાયકાત, આવડત કે વિજળીની બહુ જરૂરિયાત રહેતી નથી. આપણા વિકાસમાન દેશ તરીકે ભારતમાં આવા પ્રકારના ઉદ્યોગોનું આર્થિક દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વ છે.

7.7.2 ગૃહઉદ્યોગના લક્ષણો

- ઘરમાં જ ચલાવવામાં આવતો ઉદ્યોગ
- કુટુંબના સભ્યો દ્વારા જ ઉત્પાદન કાર્ય થાય છે.
- સાદા યંત્રો & પ્રાથમિક ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે.
- પરંપરાગત વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે.
- અલ્પ મૂડીરોકાણની જરૂરિયાત રહે છે.

7.7.3 ગૃહ ઉદ્યોગોનું મહત્વ

વસ્તીની દ્રષ્ટિએ ભારત વિશ્વમાં ચીન પછી બીજા ક્રમે છે. દેશમાં એક બાજુ ખૂબ જ વિપુલ માત્રામાં શ્રમનો પુરવઠો છે તથા બીજી બાજુ મૂડીની તીવ્ર અછત જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં બેકારી, ગરીબીથી પીડાય છે ત્યારે મોટા ભાગના શ્રમિકોને સરળતાથી રોજગારી મળી રહે તે માટે ગૃહ ઉદ્યોગ અર્થતંત્રમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

- 1) **બેરોજગારી ઘટાડવા માટે :** સામાન્ય રીતે ઉત્પાદનના વિવિધ સાધનો પૈકી શ્રમને કેટલાક અંશ સુધી મૂડીની અવેજીમાં વાપરી શકાય છે. ભારત ગરીબી, બેકારી અને વસ્તીવધારાથી પીડાતો દેશ છે. ત્યારે ભારત દેશમાં વધારે શ્રમનો ઉપયોગ થાય તેવી શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવી શકે તેવા માત્ર ગૃહ ઉદ્યોગો જ છે જે બેરોજગારી ઘટાડી શકે છે.
- 2) **આવકની અસામનતા :** સામાન્ય રીતે મોટા & ભારે ઉદ્યોગોમાં વધારે મૂડીરોકાણની જરૂરિયાત રહે છે તથા આવા પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં આવકનો મોટો હિસ્સો ઉદ્યોગપતિ કે મૂડીપતિઓને થતો હોય છે અને તેઓ વધારે ને વધારે ધનવાન થતા હોય છે. જ્યારે ગૃહ ઉદ્યોગોમાં આવકનો મોટો ભાગ શ્રમિકોના ફાળે જતો હોવાથી શ્રમિકોની આવકમાં વધારો થાય છે અને આમ, ગૃહ ઉદ્યોગો આવકની અસમાન ઘટાડવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે.
- 3) **વણવપરાયેલાં સાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ :** આપણે સૌ જાણીએ જ છે ભારત પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં કુદરતી સાધન સંપત્તિ છે અને એ પણ ખબર છે કે આપણે તેના ઉપયોગ પૂર્ણ કરી શક્યા નથી માટે કહેવાય છે કે ×ધનિક ભારતમાં ગરીબો વસે છે×. આમ, આ વણવપરાયેલાં સાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ ગૃહઉદ્યોગ દ્વારા જ કરી શકાય છે. સાથે સાથે જે વસ્તુઓની અછત હોય છે તેની અછત નિવારી શકાય છે.

- 4) ખેતી પર શ્રમનો ભાર હળવો કરવા અને ગામડામાં પૂરકઆવકમાં મદદરૂપ : ભારતમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતીક્ષેત્ર પર આધારિત રહે છે. આમ, વસ્તીનું ભારે દબાણ ખેતીક્ષેત્રના વિકારને અવરોધરૂપ બને છે. તેથી આવા સમયે ગ્રામિણ કક્ષાએ જો ગૃહઉદ્યોગ હોય છે તેવા દ્વારા ખેતીક્ષેત્રમાં રહેલ વસ્તીનો ભાર હળવો કરી શકાય છે. સાથે સાથે એ પણ અહીં યાદ રાખવું કે ખેતી એ મોસમી આવક આવતો વ્યવસાય છે તેથી અમુક મોસમ સિવાય બાકીના સમયમાં પ્રજા બેરોજગાર રહે છે. આવા સમયે ગૃહઉદ્યોગો ગ્રામિણ કક્ષાએ શ્રમિકોને પૂરક રોજગારી આપે છે.
- 5) સ્વયં રોજગારી : ગૃહ ઉદ્યોગના લક્ષણો જોવા કે અલ્પમૂડી & વિજળીની જરૂરિયાત હોય છે. વિશેષ લાયકાત & કૌશલ્ય વગર પણ આ ઉદ્યોગ દ્વારા કરી શકાય છે અને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કોઈના હાથનીયે કામ કરે તેના કરતાં જાતે ધંધો કરે તો તેને આત્મગૌરવની લાગણી થાય છે. સાથે સાથે તેની બુધ્ધિ, આવડત, વિચારશક્તિ વગેરેમાં વધારો થાય છે. આમ, ગૃહઉદ્યોગો દ્વારા શ્રમિકો સ્વયં રોજગારી વધારવામાં મહત્વનું કાર્ય કરે છે.
- 6) સ્વદેશી ટેકનોલોજીનો પૂર્ણ ઉપયોગ : સામાન્ય રીતે મોટા અને ભારે પાયાના ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ વધારે પ્રમાણમાં થતું હોવાથી ખૂબ જ આધુનિક નવીન, વિદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે. જે ખર્ચાળ પણ હોય છે પરંતુ ગૃહઉદ્યોગોમાં પરંપરાગત સ્વદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે અને દેશને આત્મનિર્ભર બનાવી શકાય છે.
- 7) પેદાશમાં વૈવિધ્યતા : ગૃહઉદ્યોગોમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ પરંપરાગત અને જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં પોતાની સંસ્કૃતિ અને રીત-ભાત પ્રમાણે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે. વપરાશી વસ્તુઓ કે મોજશોખની, હસ્તકલા - કામગીરીની વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયે ભારતની હસ્તકલા - કામગીરીની વસ્તુઓએ વિદેશમાં ભારે આકર્ષણ જમાવ્યું છે. જેથી વિદેશી હૂંડિયામણ કમાવી આપવામાં મદદરૂપનીવડે છે. સાથે સાથે પ્રણાલિકાગત કલાકારીગરી અને કૌશલ્યનો ઉપયોગ પણ વધારે થાય છે.

7.7.4 ગૃહઉદ્યોગના વિકાસની મર્યાદાઓ :

ભારતીય અર્થતંત્રમાં ગૃહઉદ્યોગનું મહત્વ ખૂબ જ છે પરંતુ આ ઉદ્યોગની કેટલીક પાયાની સમસ્યાઓ પણ જોઈ શકાય છે. જેનાથી આપણે પરિચિત થઈએ.

- 1) ધિરાણની સમસ્યા : સામાન્ય રીતે મોટા ઉદ્યોગને ધિરાણની જરૂરિયાત વધારે હોવાથી તેઓ મોટા ભાગનું ધિરાણ લઈ લે છે. જેથી ગૃહઉદ્યોગોને ધિરાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી ગૃહઉદ્યોગનું કદ નાનું હોવાથી વ્યાપારી બેંકો ગૃહઉદ્યોગને થોડું ધિરાણ આપવામાં ઉદાસીનતા દાખવે છે. તેથી ગૃહ ઉદ્યોગોના માલિકને શાહુકારો પાસેથી ધિરાણ મેળવવું પડે છે અને ઊંચા વ્યાજના દર ચૂકવવા પડે છે.
- 2) કાચા માલની અછત : મોટા ઉદ્યોગોની સરખામણીમાં નાના ઉદ્યોગોને સરળતાથી કાચો માલ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ગૃહઉદ્યોગો પાસે વિદેશી ચલણનો અભાવ હોવાથી કાચા માલની આયાત કરી શકાતા નથી. વળી ધિરાણના અભાવને કારણે પણ કાચો માલ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- 3) જૂની અને બિનકાર્યક્ષમ તથા ચીલાચાલુ પધ્ધતિ : ભારતમાં ગૃહઉદ્યોગો પાસે જે ઉત્પાદન પધ્ધતિ છે તે ચીલાચાલુ જૂની અને પરંપરાગત હોવાથી ઓછું ઉત્પાદન, ગુણવત્તાનીચી જોવા મળે છે તથા ઉત્પાદનનું ખર્ચ પણ વધુ આવે છે. જેથી ગૃહઉદ્યોગો મોટા ઉદ્યોગો સામે ટકી શકતા નથી.
- 4) બિનકાર્યક્ષમ સંચાલન : ગૃહઉદ્યોગોના સંચાલન કરનાર માણસ પાસે સામાન્ય રીતે કોઈ આવડત હોતી નથી. શિક્ષણનું પ્રમાણનીચું હોય છે તેથી તેમની પાસે કોઈ ધંધા-વ્યાપારની કોઈ આવડત કે અનુભવ હોતો નથી. જેથી તેનું સંચાલન પણ યોગ્ય હોતું નથી તથા મોટા ઉદ્યોગોની જેમ ગૃહઉદ્યોગોમાં તાલીમ અને સંશોધનનો અભાવ જોવા મળે છે.

- 5) **બજારની અપૂરતી માંગ :** સામાન્ય રીતે ગૃહઉદ્યોગોમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ પરંપરાગત હોય છે. પરંતુ બજારમાં લોકોની રૂચિ બદલાતી હોવાથી, વસ્તી વધવાથી, આવક વધવાથી, માંગની તરેહ બદલાવાથી, વિદેશમાંથી ચીજો આવવાથી દેશના બજારમાં પરિવર્તન આવતાં ગૃહઉદ્યોગોની બજાર માંગ અપૂરતી હોય છે.
- 6) **અન્ય મુશ્કેલીઓ :** ગૃહઉદ્યોગો મુખ્યત્વે ગ્રામ્ય તથા પછાત વિસ્તારોમાં ચાલતા હોવાથી વાહનવ્યવહાર, વિજળી, માહિતી, વગેરેની મુશ્કેલીઓ ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ રોકી રાખે છે.

7.8 નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો અર્થ :

ભારતમાં મૂડીરોકાણની દ્રષ્ટિએ ઉદ્યોગોના વિવિધ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. પરંતુ 1960 પછી માત્ર મૂડીરોકાણના આધારે અતિ નાના ઉદ્યોગોનો ભેદ અલગ કરીને માત્ર નાના પાયાના ઉદ્યોગોને ઓળખવામાં આવે છે.

અતિ નાના ઉદ્યોગો : જે ઉદ્યોગોમાં માત્ર પાંચ લાખ સુધીનું જ મૂડીરોકાણ થાય છે તેને અતિ નાના ઉદ્યોગો કહેવાય છે. વિકાસશીલ દેશ ભારતના મોટા શહેરો સિવાયના વિસ્તારોમાં અતિ નાના ઉદ્યોગો નજીવા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ ઉદ્યોગો વધુ રોજગારી આપતા અને ઓછા મૂડીપ્રધાન છે. ઓછી મૂડીના કારણે પરંપરાગત ટેકનોલોજી હોય છે. જેથી ઉત્પાદન અને વળતરનીચું જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયે 25 લાખથી ઓછું મૂડીરોકાણ ધરાવતા એકમોને અતિ નાના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે.

7.8.1 નાના પાયાના ઉદ્યોગો : જે ઉદ્યોગોમાં થોડા પ્રમાણમાં પ્લાન્ટ અને મશિનોનો અમુક પ્રમાણ સુધી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તેવા ઉદ્યોગોને નાના પાયાના ઉદ્યોગો ગણવામાં આવે છે. જોકે નાના પાયાના ઉદ્યોગોની વ્યાખ્યામાં વારંવાર બદલાતા સમય પ્રમાણે વધતા જતા ભાવોને ધ્યાનમાં રાખીને ફેરફાર કરવામાં આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને મૂડીરોકાણની મર્યાદામાં જ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.

- 1) જુલાઈ 1980 માં જાહેર કરાયેલી ઔદ્યોગિક નીતિ મુજબ પ્લાન્ટ અને મશિનરીમાં કુલ 20 લાખ રૂ.નું મૂડીરોકાણ કરતાં ઓછું હોય તેને નાના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે.
- 2) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત વખતે આ મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ 60 લાખ કરવામાં આવેલ છે.
- 3) ઓક્ટોબર 2006 માં આ મૂડીરોકાણની મર્યાદા વધારીને 5 કરોડ કરવામાં આવી હતી.
આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં સાઈકલ, ઘરગથ્થુ વપરાશી વસ્તુ, વીજળીની વસ્તુ, સર્જિકલ સાધનો, રમતગમતના સાધનો, યાંત્રિક રમકડાં વગેરે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં મુખ્યત્વે ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, ગરીબી, નાબૂદી, વગેરે દ્રષ્ટિએ મોટા ઉદ્યોગોને સહાયક ભૂમિકા તરીકે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

આનુષંગિક ઉદ્યોગો : જે ઉદ્યોગો નાના પાયાના ઉદ્યોગો કરતાં મોટા અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો કરતાં નાના ઉદ્યોગો છે.

નાના ઉદ્યોગોના બે પ્રકાર પડે છે.

1) પ્રણાલિકાગત નાના ઉદ્યોગો :

- A) લાકડા તથા હાથીદાંત બનાવટો, કાર્પેટ બનાવટો, ધાતુની બનાવટ વગેરે.
- B) માટીકામ, ચર્મકામ, હાથવણાટ કાપડ, રેશ્મી કાપડ વગેરે.

2) આધુનિક નાના ઉદ્યોગો : આ પ્રકારના ઉદ્યોગો આધુનિક ટેકનોલોજીનો તથા કારીગરોના વર્કશોપનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઉદ્યોગોમાં સાધનોનું, વાહનોનું સમારકામ, યંત્રોનું સમારકામ, વિજળીના ગોળા, ટ્યૂબ, ટાયર, દોરા ઘસવા વગેરે. આ ઉદ્યોગો ઓછી મૂડી અને વધુ લોકોને રોજગારી આપે છે.

7.8.2. નાના પાયાના ઉદ્યોગોના લક્ષણો :

- નાના પાયાના ઉદ્યોગોની વ્યાખ્યા મૂડીરોકાણની દ્રષ્ટિએ સતત બદલાય છે.
- નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં થોડા પ્રમાણમાં મશિનો, યંત્રો અને મૂડીરોકાણનો ઉપયોગ થાય છે.
- આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં આધુનિક ટેકનોલોજીનો થોડા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો આવે છે.
- આ ઉદ્યોગો મોટા ઉદ્યોગોને કાચો માલ પૂરો પાડે છે. તેથી તેને સહાયક ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

7.8.3 નાના પાયાના ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ :

ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે xનાનો પણ રાઈનો દાણોx. જે અનુસાર ભારતના નાના પાયાના ઉદ્યોગોનું અર્થતંત્રમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ રહેલું છે. 1948 અને 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિના ઠરાવથી નાના પાયાના ઉદ્યોગોના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

- 1) ઉત્પાદનમાં વધારો : આપણે નાના પાયાના ઉદ્યોગોની વ્યાખ્યામાં જોઈ ગયાં તે મુજબ નાના ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણનું થોડું પ્રમાણ અને થોડા પ્રમાણમાં મશિનો અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે. જેથી ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે અને પરિવર્તન થતાં ઉત્પાદનમાં પરિવર્તન પણ આવતું જાય છે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કર્યા પછી ઉત્પાદનકાર્ય ઝડપી થાય છે તથા તેને થોડા પ્રમાણમાં બજાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ઉત્પાદન પણ ઝડપી મેળવી શકાય છે.
- 2) રોજગારીમાં વધારો : ભારત બેકારીથી પીડાતો દેશ છે ત્યારે ઓછી મૂડીએ વધુને વધુ લોકોને રોજગારી આપતા નાના પાયાના ઉદ્યોગોને આવકારવામાં આવે છે. શ્રમિકોને રોજગારી આપવાની મુખ્ય ભૂમિકા નાના પાયાના ઉદ્યોગો બજાવે છે. તેવી દલીલ ચાલી રહે છે. આમ, ભારત જેવાં ગરીબ દેશોમાં રોજગારીની તકો વિકસાવવામાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોની મહત્ત્વની ભૂમિકા રહેલી છે.
- 3) વિદેશી હૂંડિયામણની અછત નિવારવાની દ્રષ્ટિએ : નાના પાયાના ઉદ્યોગો એકબાજુ ચીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાંથી મોટાભાગની દેશના લોકોની જરૂરિયાતો દેશમાં જ અને સ્થાનિક કક્ષાએથી પૂરી પાડે છે અને તેટલા અંશે આયાતો કરવી પડતી નથી. આ સાથે આયાતો પર બિનજરૂરી દબાણ લાવવું પડતું નથી. આયાત ઓછી રહેતાં હૂંડિયામણની બચત કરી શકાય છે.
- 4) કુગાવા - નિયંત્રણ : નાના પાયાના ઉદ્યોગો લગભગ દેશવાસીઓની મોટાભાગના લોકોની ઉપયોગી વપરાશી ચીજો પેદા કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ ઉદ્યોગો વિવિધ જુદાં - જુદાં સ્થળોએ સ્થાપિત થયેલા હોવાથી સ્થાનિક લોકોની જરૂરિયાતોને સમજીને તે પ્રમાણે ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે. આવા ઉદ્યોગોમાં વળી ઓછી મૂડી, વધુ રોજગારી અને ઝડપી ઉત્પાદનના લાભ મેળવી શકાય છે. મોટા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન પ્રક્રિયા લાંબી હોય છે જ્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં આ પ્રક્રિયા ટૂંકી હોવાથી ઝડપી ઉત્પાદન થતાં વધતાં ભાવોને રોકવામાં નાના ઉદ્યોગો ખૂબ જ ઉપયોગી છે.
- 5) વણવપરાયેલાં સાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ : ભારત એક એવો દેશ છે જ્યાં ઉત્પાદનના સાધનો જેવાં કે કુદરતી સંપત્તિ, કાચો માલ, માનવસંપત્તિ અને મૂડી વગેરે ગ્રામિણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં વણવપરાયેલા પડી રહ્યાં છે. આવા સમયે નાના પાયાનો ઉપયોગ કરીને થોડી મૂડી શ્રમિકોના મદદથી આ વણવપરાયેલા સાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરી શકાય છે. સાથે - સાથે ભારતીય અર્થતંત્રમાં કેટલીક વસ્તુઓની અછતને પણ કેટલીક અંશે દૂર કરી શકાય છે.
- 6) ગ્રામિણ ક્ષેત્રને પૂરક આવક : ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ઉભા થયેલા નાના ખેડૂતો અને ગ્રામ પ્રજાને

પૂરક આવક ઉભી કરી આપવામાં મદદરૂપ થાય છે. ખેતી એ અવકાશી ખેતી છે તથા મોસમી ખેતી પણ છે. મોસમ સિવાયની ઋતુમાં ગ્રામિણ પ્રજાને મોસમી બેકારીમાંથી ઉગારવામાં મદદરૂપ થાય છે. આમ, ગ્રામિણ પ્રજાના જીવનધોરણમાં વધારો કરવા અને ઊંચું લાવવામાં નાના પાયાના ઉદ્યોગો મદદરૂપ થાય છે.

- 7) **સ્વદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ :** મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં ઉચ્ચ પ્રકારની અને વિદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં આવી ઉચ્ચ પ્રકારની અને વિદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થતો નથી. પરંતુ આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં સ્વદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે.

7.8.4 નાના પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસની મર્યાદા :

મોટા પાટાના એકમોની સામે સતત હરિફાઈ નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો વચ્ચે મોટાભાગે હરિફાઈ જોવા મળતી હોય છે. નાના પાયાના ઉદ્યોગો પાસે મોટા ઉદ્યોગો જેટલી ઉચ્ચ ટેકનોલોજી મશિનો હોતા નથી તેથી તેમની વસ્તુની કિંમત ઊંચી તથા ગુણવત્તા ઓછી અને થોડી ટકાઉમાં ઓછી હોય છે. વળી વસ્તુનો એકધારો પ્રવાહ જોવા મળતો ન હોવાથી તેમને મોટા ઉદ્યોગો સામે હરિફાઈ કરવી પડે છે.

- 2) **કાચા માલની અછત :** નાના ઉદ્યોગોને પ્રમાણમાં ઓછા કાચામાલની જરૂરિયાત રહેતી હોય છે. જ્યારે મોટા ઉદ્યોગોને પ્રમાણમાં વધારે માલની જરૂરિયાત રહેતી હોય છે. તેથી કાચો માલ વેચનાર પણ સામાન્ય રીતે મોટા પાયાના ઉદ્યોગોને સૌ પહેલી પસંદગી કાચોમાલ વેચવા માટે આપે છે. માટે નાના પાયાના ઉદ્યોગોને કાચો માલ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- 3) **તૈયાર માલના વેચાણનો પ્રશ્ન :** નાના પાયાના એકમો પાસે બજારો અંગેની વિશેષ કોઈ માહિતી હોતી નથી. આ ઉપરાંત આ એકમો પાસે વેચાણ માટેનો માલ મોટા ઉદ્યોગની સરખામણીમાં ઓછો જથ્થો હોવાથી તેઓને વેચાણનો પ્રશ્ન નડે છે. તથા તેઓ સ્વતંત્ર વેચાણ વ્યવસ્થા ઉભી કરી શકતા નથી. વળી, ધિરાણ પ્રાપ્તિમાં પણ મુશ્કેલીઓને કારણે આ એકમોને પોતાના ઉત્પાદનની તાત્કાલિક વેચાણ કરવાની ફરજ પડે છે.
- 4) **વિજળીની અછત :** અન્ય સાધનોની માફકમાં ભારતમાં વિજળીની તીવ્ર અછત હોય છે. વર્તમાન સમયે મોટા ભાગના ઉદ્યોગો વિજળી પર આધારિત જોવા મળે છે. પરંતુ મોટા ઉદ્યોગોની સરખામણીમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોને વિજળી ઓછી મળે છે અને જે વિજળી પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ અનિયમિત છે તથા વર્તમાન સમયે પણ મોટાભાગના ગામડાઓમાં વિજળી અવારનવાર ખોરવાય જાય છે. જેથી ઉત્પાદનમાં સાતત્ય જળવાતું નથી, ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે. જેથી કિંમત વધતાં ખરીદી ઘટે છે.
- 5) **અયોગ્ય સંચાલન :** ભારતમાં નાના પાયાના એકમો વૈયક્તિક માલિકીના કે ભાગીદારી સ્વરૂપના હોય છે. જેથી કંપનીને મળતાં લાભ નાના ઉદ્યોગોને મળતાં નથી. વળી વ્યક્તિ પાસે કે ભાગીદારી પેઢીના લોકો પાસે સંચાલકીય આવડતનો અભાવ હોય છે અને અજાણ્યા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાને કારણે પણ ઉદ્યોગો નિષ્ફળ જાય છે.
- 6) **સંશોધન અને તાલીમનો અભાવ :** નાના ઔદ્યોગિક એકમોમાં પરંપરાગત અને જૂની પુરાણી ઉત્પાદન પદ્ધતિનો અને સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે. આવા ઔદ્યોગિક એકમો મોટી આધુનિક ટેકનોલોજી યંત્રો વગેરે પોષાય તેમ નથી. સાથે - સાથે જો કોઈ એકમ આવા આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરે અને તાલીમ ખર્ચ પણ વધારો આવતું હોવાથી પોષાતું નથી. આમ, નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં તાલીમ & સંશોધનનો અભાવ હોય છે. જે તેમના વિકાસમાં અવરોધ ઉભો કરે છે.
- 7) **અપૂરતી સગવડ :** મોટા ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ વધારે થતું હોવાથી તે લોકો વિશેષ સગવડો પ્રાપ્ત કરે છે તથા તે લોકો વિશેષ સગવડો આપે પણ છે. જેમાં ખાસ કરીને યોગ્ય ખુલ્લી

જગ્યા, હવા - ઉજાસ, પાણીની સગવડ, આરામની સગવડ, કેન્ટીનની સગવડ તથા શ્રમિક લેવલે સલામતીના પગલાં અને રહેઠાણની સુવિધા વગેરેના અભાવના કારણે ભારતમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો નથી.

- 8) ભારે કરબોજો : ભારતનું જે કર માળખું સ્વતંત્રતા બાદ જોઈએ તો તેમાં પ્રત્યક્ષ કરવેરાની સરખામણીમાં પરોક્ષ કરવેરાનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધારે જોવા મળ્યું છે તથા કરમાળખું એક સમાન પણ નથી. દરેક રાજ્યમાં વિવિધ પ્રકારના કરવેરા વસૂલ કરવામાં આવે છે. તેથી ઉદ્યોગોના વિકાસમાં એકસૂત્રતા જળવાતી નથી તથા ઊંચા કરવેરાના કારણે વસ્તુઓ મોંઘી જણાય છે અને વેચાણનું બજાર પ્રાપ્ત થતું નથી તથા પ્રત્યક્ષ વેરાનું પ્રમાણ ખૂબ જનીયું જતું રહે છે અને પરોક્ષ કરવેરાનું પ્રમાણ ઊંચું હોવાથી નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો નથી.

7.9 મધ્યમ અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો :

- ◆ નાના કદના એકમો કરતાં વધુ આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તેને મોટા ઔદ્યોગિક એકમો કહેવામાં આવે છે.
- ◆ ×જે ઔદ્યોગિક એકમોમાં 5 કરોડથી વધારે પડતું 10 કરોડથી ઓછું મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય તેને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મધ્યમ કદના સાહસો નાના કદના સાહસો અને મોટા કદના સાહસોની વચ્ચેનું સ્થાન ધરાવે છે. જોકે ભારતમાં સરકારે મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 1991 પછી હકારાત્મક અભિગમ અપનાવ્યો છે. જેમાં મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોને લાયસન્સની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને મૂડીરોકાણની મર્યાદા વધારવામાં આવી હતી.

7.9.1 મોટા પાયાના ઉદ્યોગોનો અર્થ :

×જે ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ વધુ હોય, અદ્યતન અને મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ થતો હોય, ઉત્પાદન મોટા પાયા પર આંતરરાષ્ટ્રિય બજારોને ધ્યાનમાં રાખીને થતું હોય તેવા ઉદ્યોગો મોટા પાયાના ઉદ્યોગો છે. ×

×જે ઉદ્યોગોમાં વિશાળકાય યંત્રો જંગી મૂડીરોકાણ થતું હોય, આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તથા કૌશલ્ય અને સંચાલકીય જ્ઞાન ધરાવતા સંચાલકો હોય તેવા ઉત્પાદનના એકમોને મોટા પાયાના એકમો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મોટા પાયાના ઉદ્યોગોના પ્રકાર :

- 1) જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્રના ઉદ્યોગો : સામાન્ય રીતે રેલ્વે, હિન્દુસ્તાન મશિન ટુલ્સ, હિન્દુસ્તાન સ્ટિલ, કોલસા, ખાણ - ઉદ્યોગ, ઈન્ડિયન પેટ્રોકેમિકલ્સ વગેરે જાહેરક્ષેત્રના મોટા પાયાના એકમો છે.
- આ ઉપરાંત ખાનગીક્ષેત્રના લોખંડ - પોલાદ, કાર, બસ, દવાઓ, કેમિકલ્સ, મશિનરી વગેરે ખાનગી ક્ષેત્રના મોટા પાયાના એકમો છે.
- 2) વપરાશી માલ અને મૂડીમાલના ઉદ્યોગો : કાર, સ્કૂટર બનાવતા વપરાશી માલના ઉદ્યોગોનો પણ વિકાસ થયો છે.
- 3) સંયુક્ત સાહસો : કોચીન રિફાઈનરી, મદ્રાસ રીફાઈનરી, મદ્રાસ ફર્ટિલાઈઝર, ગુજરાત નર્મદા ફર્ટિલાઈઝર કંપની લિમિટેડ વગેરે સંયુક્ત સાહસો મોટા પાયાના એકમો છે.

7.9.2. મોટા પાયાના ઉદ્યોગોના લક્ષણો :

- ◆ મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે છે.
- ◆ આધુનિક અને અદ્યતન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ.

- ◆ મોટા પાયા પર યંત્રો અને મશિનોનો ઉપયોગ.
- ◆ મોટા પાયા પર ઉત્પાદન થાય છે.
- ◆ આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર થાય છે.
- ◆ ઉત્પાદનનું સરેરાશ ખર્ચનીચું આવે છે.

7.9.3 મોટા પાયાના ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ :

ભારતમાં આઝાદી બાદ આયોજન ગાળા દરમિયાન દેશના ઉદ્યોગોના માળખામાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ભારતમાં ખાસ કરીને બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરીને ઉદ્યોગીકરણનો મોટો પાયો નાખવામાં આવ્યો છે. વાહનવ્યવહાર, સિમેન્ટ, કાપડ, ખાંડ અને યંત્રસામગ્રી બનાવતા એકમોના વિકાસને મહત્ત્વ અપાયું હતું.

- 1) **આંતરિક બજારોની માંગ અને વિદેશી બજારોની માંગ પૂરા પાડવા માટે :** મોટા પાયાના ઉદ્યોગો સામાન્ય રીતે દેશની પ્રજાની આંતરિક માંગને પહોંચી વળવામાં ખૂબ જ મોટો ભાગ ભજવે છે. આ સાથે - સાથે વિદેશી બજારોની માંગ પૂરી કરવા દેશમાં મોટા પાયાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને વિકાસ ખૂબ જ અનિવાર્ય છે. આમ, મોટા પાયાના અદ્યતન ટેકનોલોજીવાળા ઉદ્યોગો ઉપયોગી થાય છે.
- 2) **પાયાની સેવાઓનો વિકાસ :** દેશના વિકાસ માટે આંતરમાળખાંકીય ઉદ્યોગોનો અને સેવાઓનો વિકાસ થાય છે. આ સેવાઓમાં રસ્તાઓ, રેલ્વે, સંદેશાવ્યવહાર, બેન્કો, વીમાકંપનીઓ, શિક્ષણ, તાલીમ વગેરેની સવલતોનો વિસ્તાર અને વિકાસ થાય છે. આમ, પાયાની સેવાઓના વિકાસમાં મોટાપાયાના ઉદ્યોગોનો ખૂબ જ મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે.
- 3) **વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ :** અગાઉના મુદ્દામાં જોયું તેમ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો વિદેશોમાં પણ પોતાની યીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓનો વિકાસ કરે છે સાથે-સાથે પોતાનો માલ વેચે છે. જેથી તેમને વિદેશી હૂંડિયામણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિદેશી હૂંડિયામણ જેટલું વધારે પ્રમાણમાં દેશ પાસે આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં આંતરરાષ્ટ્રિય સ્તરે દેશનું વર્ચસ્વ વધારે સાફ રહે છે. આમ, મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરી વપરાશી યીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારી તેની નિકાસ કરીને વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી કરવામાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.
- 4) **મોટા પાયે ઉત્પાદન અનેનીચું ઉત્પાદન ખર્ચનીચું :** મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોમાં આધુનિક યંત્રો, અદ્યતન ટેકનોલોજી તથા જંગી મૂડીરોકાણ મશિનો વિશાળ રોકાયેલા હોય છે. જેથી યીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં મોટા પાટે વધારો થાય છે. આ સાથે - સાથે જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધારે પ્રમાણમાં થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન ખર્ચનીચું જોવા મળે છે અને તેથી ખર્ચનીચું રહેવાથી વસ્તુની કિંમત પણ ઓછી જોવા મળે છે અને વિપુલ પ્રમાણમાં યીજવસ્તુઓ વિપુલપ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોવાથી સરળતાથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, મોટા પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ગ્રાહકોને લાભકારક થાય છે.
- 5) **વિવિધ પ્રદેશોનો સમતોલ વિકાસ :** જાહેર ક્ષેત્રના મોટા પાયાના ઔદ્યોગિક એકમો દેશના જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં અને પ્રદેશોમાં સ્થાપવામાં આવેલા હોય છે. આવા ઔદ્યોગિક એકમો વિશેષ રીતે પછાત વિસ્તારોમાં મોટા ભાગે સ્થાપવામાં આવે છે જેથી જે વિસ્તાર પછાત છે તેમનો વિકાસ થાય છે. જરૂરી આંતરમાળખાની રચના થાય છે. આમ, મોટા પાયાના ઉદ્યોગો પ્રાદેશિક સમતોલ વિકાસ સાધવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે.
- 6) **ઉદ્યોગીકરણનો સંગીન પાયો :** ×સામાન્ય રીતે ઉદ્યોગીકરણ એટલે સતત ઉદ્યોગોનો થતો વિકાસ×. એક ઉદ્યોગોનો વિકાસ થવાથી તેના કારણે બીજા અનેક ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય છે જેને ઉદ્યોગીકરણ કહેવામાં આવે છે. ભારત જેવાં અતિ વસ્તી અને વસ્તી ગીચતા ધરાવતા દેશમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખૂબ જ આવશ્યક છે. ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ઉદ્યોગીકરણના સંગીન પાયાની ભૂમિકા સર્જવા પાયાના, ચાવીરૂપ વ્યૂહાત્મક ઉદ્યોગો શક્ય છે. પાયાની ધાતુઓ,

લોખંડ, પોલાદ, રસાયણો, સિમેન્ટ, ખનીજ, તેલ, ભારે મશિનરી વગેરેનું મોટા પાયા પર ઉત્પાદન વગેરે માટે ઉદ્યોગીકરણ જરૂરી બને છે.

આમ, મોટા પાયાના ઉદ્યોગોનો આર્થિક વિકાસમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ રહેવાં છતાં તેની અનેક મર્યાદાઓ રહેલી છે.

7.10 જાહેરક્ષેત્ર/જાહેર ઉદ્યોગ/જાહેર સાહસ :

ખૂબ જ સરળ ભાષામાં કહીએ તો જે ઉદ્યોગ, સાહસ કે ક્ષેત્ર જે સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે તેને જાહેરક્ષેત્ર. જાહેર સાહસ કે જાહેર ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે. અહીં, આપણે જાહેરક્ષેત્ર વિશે ઊંડાણપૂર્વક માહિતી મેળવીશું.

7.10.1 ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રનો ઉદ્ભવ & વિકાસ : ભારતમાં અંગ્રેજોના સમયે પણ રેલ્વે, તાર-ટપાલ, આકાશવાણી, પોર્ટટ્રસ્ટ, દારૂગોળો તથા શસ્ત્રોના કારખાના તે વખતની સરકારના હસ્તક હતા પરંતુ ×જાહેર સાહસ× જેવો કોઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ વિકાસ પામ્યો ન હતો. ભારતમાં આઝાદી બાદ અને તેમાંય ખાસ કરીને બીજી યોજના પછી 1956 પછી ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રનો ઉદ્ભવ અને ઝડપી વિકાસ થયો છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજના મહાલનોબિસ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ હતી. જેમાં ઉદ્યોગોને મહત્ત્વ આપવામાં આવેલું ત્યારબાદ ઉત્તરોત્તર આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રનો નોંધપાત્ર વિકાસ થવા પામ્યો છે. આમ, ભારતમાં આઝાદી બાદ અને ખાસ કરીને 1956 પછી જ જાહેર સાહસોનો નોંધપાત્ર વિકાસ થયો છે.

7.10.2 જાહેરક્ષેત્રના વિકાસ માટેના કારણો :

જાહેર ક્ષેત્રના ઝડપી વિકાસ માટેના મુખ્ય કારણોનીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

- 1) **સમાજવાદ :** ભારતમાં ડિસેમ્બર, 1954 માં ભારતની સંસદે આર્થિક અને સામાજિક નીતિના ધ્યેય તરીકે સમાજવાદી સમાજરચનાના હેતુઓનો સ્વીકાર્યો હતો. જેમાં રાષ્ટ્રીય આવક અને રોજગારીના વધારા સાથે આવક અને સંપત્તિની વધુ સમાન અને ન્યાયી વહેંચણી થવી જોઈએ એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ×વ્યક્તિગત નફા× નો નહીં પરંતુ ×સામાજિક હિત×નો હોવો જોઈએ. આ ઉપરાંત ઉત્પાદન, વહેંચણી, વપરાશ અને મૂડીરોકાણ વગેરેને લગતાં નિર્ણયો સામાજિક ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખીને લેવામાં આવશે. જે હેતુથી જાહેરક્ષેત્રનો વિકાસ થવા માંડ્યો છે.
- 2) **પાયાની સવલતો :** ઔદ્યોગિક વિકાસની પૂર્વશરત એ પાયાની સવલતોનો વિકાસ છે. ભારત એક વિકાસમાન દેશ છે અને તેમાં પાયાની સવલતોનો વિકાસ એ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની એક અનિવાર્ય અને પૂર્વશરત છે. પાયાની સવલતોમાં ખાસ કરીને વાહન, સંદેશા-વ્યવહાર, વિજળી, સિંચાઈ, શિક્ષણ, તાલીમ, સંશોધન, જાહેર આરોગ્યની સેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પાયાની સુવિધા પૂરા પાડવા માટે ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણની જરૂરિયાત રહે છે અને નફો કે લાભનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. જેથી ખાનગી સાહસને કોઈ ખાસ આકર્ષણ હોતું નથી. આ પ્રકારની સેવા કરવા માટે જાહેરક્ષેત્રએ જ આગળ આવવું પડે છે અને પહેલ કરવી પડે છે. જેથી જાહેરક્ષેત્રનો વિકાસ થયો છે.
- 3) **ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગો :** ભારત એક વિકસતો દેશ છે અને તેને વિકાસ પ્રક્રિયા આગળ વધારવા માટે અને વિકસિત બનાવવા માટેની જવાબદારી સરકાર સિવાય બીજો કોઈ લઈ શકે તેમ નથી. દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસનો એક પાયો નાખવા માટે અને અર્થતંત્રને સ્વાશ્રયી બનાવવા માટે ભારે અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખૂબ જ જરૂરી છે. જેના માટે ખૂબ જ મૂડીરોકાણ માંગી લે છે જે સરકાર અને જાહેરક્ષેત્રનો વિકાસ થાય તે જરૂરી છે.
- 4) **પ્રાદેશિક અસમાનતા ઘટાડવા માટે :** સામાન્ય રીતે ખાનગીક્ષેત્રનો મુખ્ય હેતુ નફાના હેતુથી કાર્ય કરે છે જેને દેશના વિકાસમાં ઉભી થતી સમસ્યાઓમાં કોઈ રસ હોતો નથી. જો કે સરકાર દ્વારા પછાત વિસ્તારોમાં ખાનગી સાહસને રાજ્ય તરફથી વિશેષ સવલતો આપવામાં આવતી

હોવા છતાં ખાનગી સાહસને કોઈ રસ હોતો નથી. આમ, પ્રાદેશિક અસમાનતા દૂર કરવા માટે જાહેર ક્ષેત્રનો વિકાસ થાય તે જરૂરી છે.

- 5) **આવકની અસમાનતામાં ઘટાડો કરવા માટે :** સરકાર દ્વારા આવકની અસમાનતા ઘટાડવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. સામાન્ય રીતે સરકાર પ્રત્યક્ષ કરવેરા ધનિક વ્યક્તિઓ પૂરક લઈને ગરીબ વ્યક્તિઓને આ કરવેરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આવક પરોક્ષ રીતે વિવિધ સેવાઓ મફત અને સસ્તા દરે આપીને આવકની અસમાનતા ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે. જાહેર એકમ ગરીબલક્ષી વિવિધ યોજના બનાવીને તેનો અમલ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

★ **જાહેર સાહસોના મુખ્ય હેતુઓ :**

- જાહેર સાહસોના દૂષણને નાબૂદ કરવા માટે
- દેશનો ઝડપી અને સમતોલ આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે
- પાયાના અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે
- વિકાસ માટેની મૂળભૂત સગવડો પૂરા પાડવા માટે
- આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ અટકાવવા માટે અને ઈજારાશાહીના વલણો નાબૂદ કરવા માટે
- આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી દૂર કરવા માટે

★ **જાહેર સાહસોનું મહત્વ :**

ભારત એક વિકસતો દેશ છે અને ઉદ્યોગીકરણના શરૂઆતના સમયગાળામાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે રાજ્ય સહાય આવશ્યક છે. આર્થિક લેવિસ જણાવે છે કે ઔદ્યોગિકીકરણ આરંભવાના કાર્યમાં સામાન્ય રીતે મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ જણાય છે. જેમાં પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે, ઉદ્યોગોના વિકાસનું પ્રારંભિક ખર્ચ ખૂબ જ ઊંચું હોય છે. જે ખાનગી સાહસો સહન કરતાં નથી. બીજું મુખ્ય કારણ ઉદ્યોગોની શરૂઆતનું અજ્ઞાન રાજ્યની સહાય દ્વારા દૂર કરવાનું હોય છે અને ત્રીજું મુખ્ય કારણ બજારની સમસ્યા. આમ, આ ત્રણ પાયાની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં સરકારની મદદ ખૂબ જ આવશ્યક છે.

- 1) **આર્થિક માળખાનું સર્જન કરવા માટે :** દેશના આર્થિક વિકાસનો આધાર તે દેશના આંતરમાળખાના વિકાસ પર રહેલો છે. આ આંતરમાળખામાં મુખ્યત્વે રસ્તાઓ, વિજળી, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, ઊર્જા વગેરે જેવી સુવિધાઓ આર્થિક વિકાસ માટે જરૂરી છે. ભારત જેવાં દેશમાં જ્યારે દેશ ગરીબી, બેકારી વગેરેમાં આવી સગવડોનું નિર્માણ જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા જ કરી શકાય છે. આમ, આર્થિક વિકાસ માટે જરૂરી પાયાની સુવિધા અને સગવડો ઊભી કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.
- 2) **રોજગારી વધારવા માટે :** ભારત આઝાદ થયું ત્યારથી દેશ સમક્ષ સળગતો પ્રશ્ન બેરોજગારીનો છે. ભારતમાં જાહેરક્ષેત્ર બેરોજગારી સામે રક્ષણ પૂરું પાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે જેમાં ખાસ કરીને માંદા એકમોને સરકાર પોતાને હસ્તક લઈને તેને આગળ વધારે છે અને તેમના શ્રમિકોને રોજગારી સાથે રોજગારીલક્ષી લાભ આપવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- 3) **નિર્ણાયકક્ષેત્ર માટે જાહેરક્ષેત્રની અનિવાર્યતા :** લોખંડ, પોલાદ, રાસાયણિક ખાતરો, કોલસો, ખનીજતેલ, ઈજનેરી ઉદ્યોગો વગેરેને નિર્ણાયકક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. નિર્ણાયકક્ષેત્ર એટલે એવા ક્ષેત્ર જે દેશના વિકાસમાં નિર્ણાયક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે તેવા ઉદ્યોગો. ભારતમાં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાને બાદ કરતાં બધી જ યોજનાઓમાં સરકાર દ્વારા નિર્ણાયક ક્ષેત્રમાં લગભગ 60%ની આસપાસ મૂડીરોકાણ કરવામાં આવતું હોય છે. આમ, ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રમાં ક્રમશઃ મૂડીરોકાણ વધતું ગયું છે.
- 4) **સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસ :** ભારતમાં સામાન્ય રીતે દરેક પ્રદેશોનો વિકાસ સમાન રીતે થયેલો જોવા મળતો નથી. કેટલાક પ્રદેશોનો વિકાસ ખૂબ જ વધારે પ્રમાણમાં થયો છે જ્યારે કેટલાક

પ્રદેશોનો વિકાસ પણ થયો નથી અને કેટલાંક પ્રદેશોનો વિકાસ મધ્યમ રહેલો છે. આમ, ભારતમાં આવક અને સંપત્તિની પ્રાદેશિક અસમાનતા વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જે પ્રદેશોમાં વિકાસ સારો થાય છે ત્યાં ખાનગી ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખૂબ જ જોવા મળે છે. જે પ્રદેશોમાં વિકાસ સારો થાય છે ત્યાં ખાનગી ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખૂબ જ જોવા મળે છે. જ્યારે જે પ્રદેશોનો વિકાસ નજીવો છે ત્યાં જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા ઉદ્યોગો સ્થાપીને તે વિસ્તારનો વિકાસ કરવાની જવાબદારી સરકાર કરે છે.

- 5) **વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી :** ભારતની નિકાસોમાં જાહેરક્ષેત્રના મુખ્યત્વે હિન્દુસ્તાન ઈલેક્ટ્રોનિક્સ લિમિટેડ, હિન્દુસ્તાન મશિન ટુલ્સ, સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન વગેરેનો ફાળો મહત્વનો રહ્યો છે. આમ, ભારતના જાહેરક્ષેત્રો ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની વિદેશોમાં નિકાસ કરીને નિકાસ કમાણી ઊભી કરે છે.
- 6) **મૂડીસર્જન :** મૂડીસર્જન એટલે મૂડીનું સર્જન. મૂડીમાંથી નવી મૂડી ઉભી કરવી. બીજી રીતે કહીએ તો જો કોઈ આર્થિક એકમ નફો પ્રાપ્ત કરે તો તેને ઉત્પાદન કાર્યમાં પુનઃરોકાણ કરીને ફરીથી નફો મેળવવો અને મૂડીનું રોકાણ કરવું જેને મૂડીસર્જન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અર્થતંત્રમાં નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે તથા પ્રવર્તમાન ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ વધે તે જરૂરી છે અને તો જ દેશનો વિકાસ આગળ વધી શકાય. ભારતમાં જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા આ કાર્ય કરીને દેશને આગળ વધારી શકાય છે.
- 7) **અવિરત ઔદ્યોગિક વિકાસ :** ઉદ્યોગોના અવિરત વિકાસ કરવા માટે તથા ઉદ્યોગોનો સંગીન પાયો નાખવાની બાબતોમાં જાહેરક્ષેત્રનો ફાળો ખૂબ જ અગત્યનો રહ્યો છે. લોખંડ અને પોલાદ ઉદ્યોગ, ભારે યંત્ર સામગ્રી, ભારે ઈજનેરી, વિદ્યુત સાધન સામગ્રી, રસાયણો, ખનિજતેલ સિમેન્ટ, ખાતર વગેરેનો વિકાસ થવાથી બીજા અન્ય ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ થઈ શકે છે. આ બીજા અન્ય ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ થઈ શકે છે. આ બીજા અન્ય ઉદ્યોગોનો આધાર આવા પાયાના ઉદ્યોગો પર રહેલો છે. આમ, અવિરત ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ભારે પાયાના અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો જરૂરી છે.
- 8) **ફાજલ ઉત્પાદનશક્તિનો ઉપયોગ :** ખાનગી ઔદ્યોગિક એકમો ઉત્પાદન શક્તિનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરી શકતાં નથી. આવા ઉદ્યોગો ઉત્પાદન શક્તિના સાધનોનો વધારે દુર્વ્યય કરે છે. જ્યારે જાહેર ક્ષેત્રના એકમોના ઉત્પાદનશક્તિના સાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય છે.
- 9) **અર્થતંત્રનું નિયમન :** જાહેર એકમ સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે જેથી અર્થતંત્રને ઈચ્છિત દિશામાં વાળવા માટે કે ઈચ્છિત દિશામાં લઈ જવા માટે અર્થતંત્ર પર સરકારનું અસરકારક નિયંત્રણ હોવું જોઈએ. દેશમાં રાજકોષિય નીતિ, નાણાંકીય નીતિ, ઔદ્યોગિક પરવાના નીતિ વગેરે દ્વારા સરકાર બજારનું નિયંત્રણ કરે છે. આમ, અર્થતંત્રનું નિયમન કરવા માટે જાહેરક્ષેત્ર હોવું એ ખૂબ જ જરૂરી છે. આ માટે જો ઉત્પાદનના સાધનો મોટા પ્રમાણમાં સરકાર હસ્તક હોય તો જ શક્ય બને છે.
- 10) **સામાજિક પરિવર્તન :** જાહેરક્ષેત્રમાં સરકાર માલિક હોય છે અને સરકાર માલિક હોવાથી ખાનગી ક્ષેત્રનો ઈજારો તૂટે છે અને પ્રજાના હિતમાં જાહેર ઈજારો રચાય છે. જે એકમોનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાની સેવાનો છે. જાહેર એકમો પ્રજાના સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન લાવે છે. ઉદ્યોગો સ્થાપીને લોકોના વિચારોમાં પરિવર્તન લાવે છે. વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ વિકસે છે. કામ-કાજની રીત-ભાતમાં પરિવર્તન આવે છે. જાહેરક્ષેત્ર શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાપીને ગ્રામિણ પ્રજાને શહેરીકરણ થવાથી પણ પરિવર્તન આવે છે. જાહેર સાહસોમાં સ્ત્રીઓને પણ નોકરી આપવામાં આવે છે. તે પણ એક સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય છે.

7.10.4 જાહેરક્ષેત્રની મર્યાદાઓ : જાહેરક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાં જેટલું મૂડીરોકાણ જંગી પ્રમાણમાં થાય છે તેવું કાર્યક્ષમનીવડે છે ? ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રની બાબતમાં ભારતીય પરિસ્થિતિ તપાસતા બે બાબતો ચિંતાજનક લાગે છે.

- 1) જાહેરક્ષેત્ર દેખીતી ભારે આર્થિક બિનકાર્યક્ષમતા અને તેની ઉત્પાદકતામાં પડતું પ્રતિબંધ
- 2) જાહેરક્ષેત્રમાં બિનવિચારસરણી રાજકારણની ઘૂસણખોરી વધતી જાય છે જેના પરિણામે ઉત્પાદકતા સુધારવાની પ્રક્રિયા બિનજરૂરી પાછળ ઠેલાય છે.

★ જાહેરક્ષેત્રની મર્યાદાઓનો અભ્યાસ જોઈએ :

- 1) ખાનગીક્ષેત્રની સરખામણીમાં મૂડીરોકાણ પર ઓછું વળતર : આયોજન સમય દરમિયાન ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રમાં મૂડીરોકાણ અને એકમોની સંખ્યામાં ક્રમશઃ નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળે છે. પરંતુ મૂડીરોકાણ પર સરકારે જાહેરક્ષેત્ર પાસેથી અપેક્ષા રાખી હતી તે અપૂર્ણ સાબિત થઈ નથી. મૂડીરોકાણ પરના વળતરની બાબતમાં ખાનગીક્ષેત્રના વળતરના દરો સાથે જાહેરક્ષેત્રના વળતરના દરોને જો સરખાવવામાં આવે તો એ સાબિત થાય છે કે જાહેર સાહસોએ સામાજિક રીતે દુર્વ્યય કર્યો છે. જાહેર સાહસોની સામાજિક નફાકારકતાને માપવા માટેનો નજરે પડતો વળતરનો દર એ અત્યંત ખૂબ જ નજીવો જોવા મળે છે. જેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જાહેર સાહસો ઘણાં બધાં પરિબળોથી પ્રભાવિત થતો હોય છે. આયોજન સમયગાળા દરમિયાન ખોટનું પ્રમાણ વધતું જ ગયું છે. જેના મુખ્ય કારણોનીચે મુજબ છે.

- જાહેરક્ષેત્રે કેટલીક બાબતોમાંનીચો ભાવ રાખવાની નીતિ અપનાવી છે. દા.ત. ખાતર, કોલસો.
- ખાનગીક્ષેત્રના માંદા એકમોને રક્ષણ આપવાથી પણ મૂડીરોકાણ પરનીયું વળતર પ્રાપ્ત થાય છે.
- જરૂર કરતાં વધારે કામદારોની જાહેરક્ષેત્રમાં ભરતી પણ જવાબદાર છે.

- 2) જાહેર સાહસોનું સંચાલન : સામાન્ય રીતે જાહેર સાહસોનું સંચાલન કરનારા અધિકારીઓ પાસે સારો વહીવટ કરવા માટે પૂરતું ટેકનિકલ જ્ઞાન ન હતું. આવા અધિકારીઓ નિવૃત્ત આઈ.એ.એસ. અધિકારીઓ, લશ્કરી અધિકારીઓ, મોટા રાજકારણીઓ હોય છે. આવા સંચાલન કરનારાં અધિકારીઓમાં ઢીલીનીચી, બિનકાર્યક્ષમ સંચાલન, નોકરશાહી ઢબે કામ કરવાની વૃત્તિ વિશેષ જોવા મળે છે. જાહેરક્ષેત્રના સાહસોમાં રાજકીય સંડોવણીને કારણે શ્રમની જરૂરિયાત કરતાં વધારે પ્રમાણમાં જાહેરક્ષેત્રમાં ભરતી કરે છે. આ ઉપરાંત આ સાહસોમાં થતાં મુખ્ય ઝઘડાઓની બાબતમાં અંતિમ નિર્ણયો રાજકીય કારકિર્દી પર પણ નજર રાખવી પડે છે.

- 3) ઉત્પાદનક્ષમતાનો અપૂરતો ઉપયોગ : જાહેરક્ષેત્ર માટે એવી ધારણા જ કરવામાં આવે છે કે જાહેરક્ષેત્રના મોટાભાગના એકમો તેની ઉત્પાદનક્ષમતાનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરી શકતા નથી. જાહેરક્ષેત્રના એકમો મોટા ભાગે જે સંચાલકો હોય છે તેમની આવડત અને કૌશલ્યના અભાવના કારણે તેમની ઉત્પાદનક્ષમતા ઓછી જોવા મળે છે. ઉત્પાદનશક્તિનો અપૂરતો ઉપયોગ થતાં તેમની નફાકારકતા ઘટે છે અને આમ, ઉત્પાદનક્ષમતાનો અપૂરતો ઉપયોગ નફાકારકતા ઘટાડે છે.

- 4) પ્રોત્સાહનનો અભાવ : ખાનગીક્ષેત્રમાં કામ કરતાં શ્રમિકોથી માંડીને સંચાલકોને તેમની કામગીરીની બાબતમાં જેમ-જેમ વધારે કામ કરે છે તેમ-તેમ તેમના પગાર અને તેમને મળતી સુવિધા અને વિશેષ લાભો વધારે પ્રમાણમાં મળે છે અને તેમને તેમની કામગીરીના બદલામાં પ્રોત્સાહન પણ આપવામાં આવે છે. જ્યારે જાહેર સાહસોમાં કોઈ શ્રમિક, કર્મચારી કે ઉચ્ચ પદના અધિકારી કાર્ય કરે કે ન કરે તેમને અમુક નિયમો અમુક વર્ષો બાદ જ પ્રોત્સાહનો મળતાં હોય છે. જેથી શ્રમિક, કર્મચારી અને ઉચ્ચ પદના અધિકારીઓને કોઈ વધારાના કામ કરવામાં ઉત્સાહ અને રૂચિ જોવા મળતી નથી.

- 5) ખૂબ જ ઊંચા ખર્ચનું પ્રમાણ : મોટા ભાગે દરેક જાહેર ક્ષેત્રના એકમોમાં ખૂબ જ મોટા અને ખર્ચાળ વહીવટીતંત્ર એ એક લક્ષણ જોવા મળે છે. જાહેરક્ષેત્ર ખર્ચ કરવાની બાબતમાં કરકસર દાખવતા નથી. ખાનગીક્ષેત્ર પ્રત્યેક ખર્ચ પાછળ ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણ કરે છે પછી જ નક્કી કરે છે કે ખર્ચ કરવું કે નહીં. જ્યારે જાહેરક્ષેત્ર વહીવટ, વાહનવ્યવહાર વગેરે પાછળ ખર્ચની બાબતમાં કાળજી લેતું નથી.
- 6) અમલીકરણમાં વિલંબ : ખાનગીક્ષેત્રના એકમો સમય સૂચકતાની બાબતમાં ખૂબ જ સાવચેતી રાખીને ચુસ્ત સમયપાલન કરતાં હોય છે. જ્યારે જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા સમયમાં કોઈ એક પ્રોજેક્ટ પર કામ કરવાની બાબતમાં ખૂબ જ વિલંબ કરે છે. તેથી જેમ-જેમ સમય પસાર થતાં મોંઘવારી વધતાં ફૂગાવો /ખર્ચનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. જાહેરક્ષેત્રમાં અમલીકરણના વિલંબના મુખ્ય કારણોમાં અધિકારીઓના કાર્યક્ષમ સંચાલન માટે ઉત્સાહ અને જ્ઞાન ધરાવતા નથી. કેટલાક મહત્વના બજાર વિષયક નિર્ણય લેવામાં તુમારશાહીનો આશ્રવિલે છે, સરકારી પ્રધાનો અને અન્ય અધિકારીઓની દબલગીરી કાર્યમાં વિલંબ કરે છે. આ ઉપરાંત બીજા અર્થકારણો પણ વિલંબ માટે જવાબદાર છે. જેમકે અપૂરતી ટેકનોલોજીનો અભાવ, પ્રોજેક્ટની જાણકારીનો અભાવ, પૂર્વતૈયારીનો અભાવ વગેરે.
- 7) વિદેશી ટેકનોલોજી પર અવલંબન : સામાન્ય હિતે ભારતે જે દેશો પાસેથી ટેકનોલોજીની આયાત કરવાનું વિચારે છે. તે દેશો વિકસિત દેશો હોય છે. જ્યારે ભારત એ વિકસતો દેશ છે અને તેથી વિકસતા દેશોના લક્ષણોના આધારે એવું કહી શકાય કે ભારતમાં દ્વિમુખી અર્થતંત્ર અને દ્વિમુખતા જોવા મળતાં વિદેશી ટેકનોલોજીને અનુકૂળ ભારતમાં યોગ્ય વાતાવરણનો અભાવ જોવા મળે છે. વિદેશી ટેકનોલોજી ખૂબ મોંઘી હોય છે, ખર્ચાળ હોય છે. તેને લગતા જ્ઞાનના અભાવના કારણે તેની તાલીમ ખર્ચ પણ વધારે આવે છે અને તાલીમ માટે વધારે સમય પણ માંગી લે છે. વિદેશી ટેકનોલોજી આયાત કરવાથી તેની ચૂકવણીનો ખર્ચ વિદેશી ચલણમાં કરવાનું હોવાથી તે પણ મુશ્કેલી ભારતને છે. આ સાથે-સાથે વિદેશી ટેકનોલોજીને ભારતમાં લાવવાથી તેની સાથે ભારતમાં વિદેશી ટેકનોલોજીના લોકોને પણ આયાત કરવાનું પણ મોંઘુ પડે છે. વળી, વિદેશી ટેકનોલોજી આયાત કરવામાં પણ સરકારી નેતાઓ પોતાના પક્ષ અને અંગત સ્વાર્થ ધ્યાનમાં લાભીને પોતાને આર્થિક લાભ થાય તેવા પ્રયત્નો કરતાં હોય છે. જાહેર એકમો વિદેશી ટેકનોલોજી આયાત કરવામાં વિશેષ કાળજી લેતા હોતા નથી. આમ, વિદેશી ટેકનોલોજી જાહેર ક્ષેત્રના એકમો ઊંચી કિંમતે ખરીદે છે પણ માહિતીના અભાવે જાહેરક્ષેત્રોની કામગીરી મંદ પડે છે.

આમ, જાહેરક્ષેત્રની ઉપરોક્ત મર્યાદાઓ હોવાથી ભારતમાં ધીમે-ધીમે ખાનગીક્ષેત્રનો પગપેસારો થતો ગયો છે અને ખાનગીક્ષેત્ર એ નફાના ઉદ્દેશથી કામ કરે છે. આમ, જાહેર સાહસના પુરકક્ષેત્ર તરીકે ખાનગીક્ષેત્રનો વિકાસ વધતો ગયો છે. જોકે ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસ માટે સરકારે વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાના સમયગાળા દરમિયાન ધ્યાન આપીને વિશેષ પગલાં લીધા છે અને 1991 ના કરવામાં આવેલા આર્થિક સુધારામાં ખાનગીકરણ પર વિશેષ ભાર મુક્યો છે. જેની ચર્ચા આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં કરવાના જ છે. તેમ છતાં અહીં આ આપણે ટૂંકમાં ખાનગીક્ષેત્ર વિશે થોડો પરિચય મેળવીશું.

7.10.5 જાહેરક્ષેત્રનીનીચી નફાકારકતા માટેના કારણો :

ભારતમાં જાહેર સાહસોનીનીચી નફાકારકતા માટેના મુખ્ય કારણોનીચે પ્રમાણે જોઈ શકાય છે.

- 1) પ્રત્યેક પ્રોજેક્ટનું પ્રારંભિક ખર્ચ ખૂબ જ ઊંચું જોવા મળે છે.
- 2) ઔદ્યોગિક અશાંતિ
- 3) સ્થાપિત ઉત્પાદનશક્તિનો અપૂરતો ઉપયોગ
- 4) બિનકાર્યક્ષમ સંચાલન

- 5) નાણાંકીય આયોજનનો અભાવ
- 6) માનવશક્તિના યોગ્ય આયોજનનો અભાવ
- 7) કાર્યક્ષમતાની ચકાસણીનો અભાવ

7.11 ભારતમાં ખાનગીક્ષેત્ર :

ભારતમાં વિવિધ પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ જાહેરક્ષેત્રે ખૂબ જ સારી પ્રગતિ કરી છે. તેમ છતાં સમય જતાં પરિવર્તન થતાં ખાનગીક્ષેત્રનું મહત્વ વધારે જોવા મળે છે. કેટલીક યોજનાઓમાં મૂડીરોકાણની દ્રષ્ટિએ જાહેરક્ષેત્રની સરખામણીમાં ખાનગીક્ષેત્રનું મહત્વ વધારે જોવા મળ્યું છે. સરકારે કેટલાંક જાહેર સાહસોનું ખાનગીકરણ પણ કર્યું છે. ખાનગીક્ષેત્ર એ કાંચી આંતરિક પેદાશમાં, રાષ્ટ્રિય આવકમાં, રોજગારીની દ્રષ્ટિએ, કુલ ઉત્પાદનમાં વગેરેમાં ખાનગીક્ષેત્રનો ફાળો ખૂબ જ વધારે જોવા મળે છે. ભારત સરકારે 1991 માં કરવામાં આવેલા આર્થિક સુધારામાં ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણમાં ખાનગીક્ષેત્રને વિશેષ છૂટ આપી છે. ભારતમાં રિલાયન્સ, હિન્દુસ્તાન લીવર, ટાટા સ્ટીલ, ગ્રામિણ ઉદ્યોગો, લાર્સન એન્ડ ટુબ્રો, બજાજ વગેરે મોટી કંપનીનો ખૂબ જ સારો વિકાસ થયો છે.

ખાનગીક્ષેત્રનો સૌથી મોટો અને મુખ્ય હેતુ નફાનો રહેલો છે. ખાનગીક્ષેત્ર સામાજિક આર્થિક અપેક્ષાઓ પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે. તેઓ વધારે નફો કમાવવાના હેતુથી કાયદા વિરૂધ્ધની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેઓ વસ્તુઓમાં ભેળસેળ કરે છે. ઊંચી કિંમત વસુલ કરે છેનીચી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ ગ્રાહકોને આપે છે. સમાજની દ્રષ્ટિએ હાનિકારક હોય તેવી વસ્તુઓનું પણ ઉત્પાદન અને વેચાણ કરે છે. દા.ત. ગુટખા, દારૂ, અફીણ, ગાંજો, ચરસ વગેરે ખાનગીક્ષેત્ર ઘણીવાર આવક છૂપાવે છે અને કરચોરી કરે છે, કાળી આવક અને કાળા નાણાંનું સર્જન કરે છે. આ ઉપરાંત ખાનગીક્ષેત્ર

વસ્તુઓની કૃત્રિમ અછત ઉભી કરીને કુગાવો સર્જીને વધારે નફો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક માંદગીનો પ્રશ્ન પણ ખાનગીક્ષેત્રને પણ પડે છે. અહીં આપણે ખાનગીક્ષેત્રની વિગતે ચર્ચા કરીએ.

7.11.1 ખાનગીક્ષેત્રનો અર્થ :

×ખાનગીક્ષેત્ર એટલે જે આર્થિક એકમની માલિકી ખાનગી વ્યક્તિઓના હાથમાં હોય તેનું સંચાલન અને મૂડીરોકાણ પણ ખાનગી વ્યક્તિઓનું હોય તેને ખાનગીક્ષેત્રનું એકમ કહેવામાં આવે છે. × દા.ત. વ્યક્તિગત માલિકી, ભાગીદારી પેઢી, કંપની કે સંયુક્ત મૂડીકંપની.

ભારતે આઝાદી બાદની પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિ 1948 અને દ્વિતીય ઔદ્યોગિક નીતિ 1956 માં મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિ અપનાવી હતી. જે મુજબ ભારતમાં ખાનગી અને જાહેર સાહસનું સહઅસ્તિત્વ જોવા મળે છે. આમ, જે આર્થિક પ્રવૃત્તિના એકમમાં સાધનોની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ ખાનગી વ્યક્તિઓના હાથમાં હોય તો તેને ખાનગી સાહસ કહેવામાં આવે છે.

7.11.2 ભારતમાં ખાનગીક્ષેત્ર :

ભારતીય અર્થતંત્રમાં જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગી સાહસોનો વિકાસ જાહેર સાહસના પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે કરવાનો છે પરંતુ પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન જાહેર સાહસોનો વધુને વધુ વિકાસ થતો ગયો તેમ ખાનગી સાહસનું મહત્વ ઘટતું ગયું હતું; પરંતુ જાહેર સાહસોની કેટલીક મર્યાદાઓને કારણે ખાનગીક્ષેત્રનું મહત્વ ખૂબ જ રહેલું છે.

1) મૂડીરોકાણમાં વધારો :

ખાનગીક્ષેત્ર દ્વારા ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિના મૂડીરોકાણમાં વધારો જોવા મળે છે અને આ દ્રષ્ટિએ ખાનગીક્ષેત્રનું મહત્વ ખૂબ જ વધારે છે કારણકે સરકાર કે જાહેરક્ષેત્રનું મૂડીરોકાણ વિવિધ સમાજલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે. સરકારનો મુખ્ય હેતુ સેવાનો છે. સરકાર સામાજિક સેવાઓ પાછળ ખર્ચને પ્રથમ ક્રમ આપે છે ત્યારબાદ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન

આપે છે. આ દ્રષ્ટિએ ખાનગીકેત્રનું મહત્વ વધારે છે. ખાનગીકેત્ર છૂટા હાથે મુક્ત રીતે નફાના હેતથી માત્રને માત્ર ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં અને ખાસ કરીને વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં રોકાણ કરે છે. જેથી પ્રજાને સરળતાથી વસ્તુઓ મળી રહે છે.

2) દેશના આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ :

ખાનગીકેત્રે નાના પાયાના, મધ્યમ અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગોની સંખ્યામાં આ એકમોમાં ઉત્પન્ન થતી ચીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં અનેકગણો વધારો થયેલો જોવા મળે છે. તૈયાર માલ અને વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં પણ અનેકગણો વધારો થયો છે. જેનાથી દેશના આર્થિક વિકાસમાં વધારો થાય છે કારણકે લોકોને સરળતાથી વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ રહે છે. ખાનગીકેત્ર તૈયાર અને વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં મૂડીરોકાણ કરે છે જેનો સીધો લાભ જાહેરકેત્ર અને સરકારને તેના આર્થિક વિકાસમાં મૂડીરોકાણ કરવાની સ્વતંત્રતા રહે છે. જો ખાનગીકેત્ર ન હોત તો જાહેરકેત્રએ જ તૈયાર અને વપરાશી વસ્તુઓ પાછળ પણ મૂડીરોકાણ કરવું પડત જેના પરિણામે દેશના વિકાસ માટે જરૂરી મૂડીરોકાણ ન પણ થાય. આમ, દેશના આર્થિક વિકાસ માટે ખાનગીકેત્રનું મહત્વ રહેલું છે.

3) આર્થિક આયોજનના લક્ષ્યાંકો પૂર્ણ કરવામાં સહાયરૂપ :

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે તાળી બે હાથે પડે. દેશને આયોજનના લક્ષ્યાંકોને પૂર્ણ કરવા માટે જાહેરકેત્ર અને ખાનગીકેત્ર મદદરૂપ થાય છે. ભારત સરકાર જે આયોજનનું ઘડતર કરે છે તેમાં ખાનગીકેત્રના વિવિધ હેતુઓ અને તેના વિકાસ તથા ખાનગીકેત્ર સાથે સંકળાયેલા પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને આયોજનનો વિચાર કરે છે. આમ, આર્થિક આયોજનના લક્ષ્યાંકોને પૂર્ણ કરવામાં જાહેર અને ખાનગીકેત્ર ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે.

4) ઔદ્યોગિક માળખામાં વિવિધતા :

ખાનગીકેત્રના ઉદ્યોગોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થવાથી ચીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. ખાંડ, સિમેન્ટ, કાપડ, રસાયણ, લોખંડ-પોલાદ, ખાતર, બગીચા, ડેરી, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ વગેરેમાં વિશેષીકરણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારના ઉત્પાદનમાં પણ ઝડપી પ્રગતિ કરી છે. કેટલીક કંપની એક સાહે એક કરતાં અનેક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે. જાહેરકેત્ર મોટા ભાગે સંરક્ષણ અને કેટલીક પાયાની સુવિધાઓ પાછળ ખર્ચ કરે છે અને તેમાં વિવિધતા ઓછી જોવા મળે છે. જ્યારે ખાનગીકેત્ર દ્વારા પેદાશમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

5) આયાત અવેજીકરણ અને નિકાસમાં વધારો :

ખાનગીકેત્ર દ્વારા ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન દેશની સરહદની અંદર જ થતું હોવાથી આપણે સ્વદેશી વસ્તુઓના ઉપભોગથી આપણી જરૂરિયાતો સંતોષી શકીએ છીએ અને તેટલે અંશે આપણે વિદેશમાંથી ચીજ-વસ્તુઓ આયાત કરવી પડતી નથી. જ્યારે દેશમાં લોકોની જરૂરિયાતો પૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે ખાનગીકેત્રના માલિકો વિદેશમાં આ વસ્તુઓની નિકાસ કરે છે. આમ, નિકાસ કરવાથી વિદેશી હૂંડિયામણ કમાવવામા મદદરૂપ થાય છે. આમ, ભારતની નિકાસોમાં ખાનગીકેત્રનો હિસ્સો મહત્વનો રહ્યો છે. ખાનગીકેત્રના એકમો નિકાસને ઉત્તેજન આપે છે.

6) નાના એકમોનો ઝડપી વિકાસ :

નાના એકમો ઓછા મૂડીપ્રધાન અને વધારે રોજગારીપ્રધાન હોય છે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગો ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, નિકાસ, વપરાશી વસ્તુના ઉત્પાદન વિવિધતા ધરાવતી વસ્તુનું ઉત્પાદન દેશના લોકોની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. સાથે-સાથે નાના એકમો મોટા ઔદ્યોગિક એકમોના પૂરક બનીને સમગ્ર ઉદ્યોગકેત્રના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.

આમ, આ ઉપરાંત પણ અનેક રીતે ખાનગીક્ષેત્ર દેશના વિકાસમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. રોજગારી વધારવામાં, સામાજિક - આર્થિક સેવાઓના વિકાસ કરવામાં પણ ખાનગીક્ષેત્ર ઉપયોગી છે. દેશના આર્થિક વિકાસ માટે માત્ર ખાનગીક્ષેત્ર પર જ આધાર રાખવો શક્ય નથી કે માત્ર જાહેરક્ષેત્ર પર પણ આધાર રાખવો શક્ય નથી. પરંતુ દેશના આર્થિક વિકાસ માટે બંને એકબીજાના પૂરક બનીને કામ કરે તે ખૂબ જરૂરી છે. આર્થિક વિકાસ વધારવા માટે તેમજ આર્થિક વિકાસના ચક્રને ગતિમાન રાખવા માટે તથા દેશમાં ગરીબી, બેકારી દૂર કરવાની દ્રષ્ટિએ પણ ખાનગીક્ષેત્રનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે.

7.11.3 નાના એકમોનો ઝડપી વિકાસ :

ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ખાનગીક્ષેત્રનું આગવું મહત્ત્વ છે તેમ છતાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં ખાનગીક્ષેત્રની કેટલીક પાયાની મર્યાદાઓ રહેલી છે જે દેશના વિકાસમાં અવરોધરૂપ બને છે. જેની સમજૂતીનીચે મુજબ છે.

1) નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ :

ખાનગી સાહસો નફાના હેતુથી કાર્ય કરે છે. તેથી તેઓ જે કંઈ પણ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરે છે તેમાં ભેળસેળ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ખાનગીક્ષેત્ર દ્વારા જે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવામાં આવે છે તે વસ્તુઓ બરછટ પ્રકારની હલકી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ હોય છે. આવી વસ્તુઓની ગુણવત્તા કેટલીક વાર અપાતી વસ્તુઓની ગુણવત્તાની સરખામણીમાં ઘણી ઉતરતી કક્ષાની હોય છે.

2) પ્રાદેશિક અસમાનતા દૂર કરવામાં નિષ્ફળ :

ખાનગીક્ષેત્ર પાસે એક એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી કે તેઓ અલ્પવિકસિત અને વિકસતા પ્રદેશમાં ખાનગીક્ષેત્ર પોતાનું આર્થિક એકમ સ્થાપીને જે તે પ્રદેશોનો વિકાસ સારો થાય પરંતુ ખાનગીક્ષેત્રનો મોટા ભાગે વિકાસ જે પ્રદેશમાં સારો વિકાસ થયો છે ત્યાં જ થયો છે. બાકીના પછાત પ્રદેશો હજુ પણ પછાત જ જોવા મળે છે. આમ, પ્રાદેશિક અસમાન દૂર કરવામાં ખાનગીક્ષેત્ર નિષ્ફળ બન્યા છે.

3) ખાનગીક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થતાં ધિરાણની સમસ્યા :

સામાન્ય રીતે પ્રજાની એવી વિચારસરણી રહી છે કે પ્રજા પોતાના પૈસા સરકારી ક્ષેત્રમાં શેર, મૂડી, ડિબેન્ચર વગેરે રીતે રોકે છે કારણકે તેને સરકારમાં વિશ્વાસ છે. વળી વિવિધ સરકારી બેંકો અને વિવિધ નાણાંકીય સંસ્થાઓ પણ ખાનગીક્ષેત્રની સરખામણીમાં જાહેરક્ષેત્રને વધુ ધિરાણ આપે છે. આમ, ખાનગીક્ષેત્ર એ પ્રજાની બચતોને આકર્ષવામાં અને મેળવવામાં નિષ્ફળ નિવડી છે. તથા ખાનગીક્ષેત્ર પાસે પોતાની મૂડી પણ ઓછી છે.

4) ઔદ્યોગિક માંદગી :

સરકાર દ્વારા ઘણીવાર લગભગ મોટે ભાગે આઝાદીથી જ વિવિધ પ્રકારના પ્રતિબંધ લાદવામાં આવેલાં હતાં જેથી ઉદ્યોગોનો યોગ્ય વિકાસ થતો નથી. સરકાર દ્વારા ખાનગીક્ષેત્ર સ્પર્ધામાં ટકી શકે તેવી કોઈ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. સરકાર દ્વારા આયાત જકાત, આયાત પરવાના, આયાત પરિમાણ, નિકાસ પરવાનગી, લાયસન્સ પ્રથા, સંકુચિત નાણાંકીય નીતિ વગેરે પરિબળોને કારણે ઉદ્યોગોના નફામાં વધારો કરી શકાય તેમ નથી. આમ, તેનો ખૂબ જ નજીવો નફો કે લાંબાગાળે સતત ખોટ સહન કરતા હોય છે. જેને આપણે માંદા ઔદ્યોગિક એકમ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આમ, ખાનગીક્ષેત્રની આ પણ એક મુખ્ય મર્યાદા છે.

ઉપરોક્ત મુખ્ય ચાર મર્યાદાઓ હોવા છતાં ખાનગીક્ષેત્રમાં લઘુઉદ્યોગોનો પૂરતો વિકાસ થયો નથી. તેમના વહીવટમાં ગેરવહીવટ તથા ખાનગીઉદ્યોગો જોખમો ઉપાડવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. આમ, ખાનગીક્ષેત્રની મર્યાદાઓ હોવા છતાં તેને અવગણી શકાય તેમ નથી.

7.11.4 ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસ માટે સરકારે લીધેલાં પગલાં :

સરકાર દ્વારા 1973 માં સરકારે જાહેર અને ખાનગીક્ષેત્રના ×સંયુક્ત ક્ષેત્ર× નો નવો ખ્યાલ પણ સક્રિય બનાવ્યો હતો. સરકારનું હંમેશા ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસ માટેનું સક્રિય વલણ રહ્યું છે. આયોજનગાળા દરમિયાન સરકાર દ્વારા પણ ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સરકાર દ્વારા આંતર માળખાંના વિકાસ દ્વારા પણ ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સરકાર દ્વારા ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસ માટે હકારાત્મક નીતિ અપનાવવામાં આવી છે. ખાનગીક્ષેત્રના આર્થિક એકમોને સરળતાથી મૂડી પ્રાપ્ત થાય તે ×ઈન્ડિયન ઈન્વેસ્ટમેન્ટ સેન્ટર×ની સ્થાપના કરી છે. વિવિધ રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકોએ નાના એકમોને ધિરાણની અગ્રતા આપવામાં આવે છે. સરકાર દ્વારા વિવિધ સબસીડી આપવામાં આવે છે. સરકાર દ્વારા સમયાંતરે વિવિધ વર્કશોપ, સેમિનાર દ્વારા માર્ગદર્શન પૂરું પાડવામાં આવે છે. આમ, ભારત સરકારે આયોજનગાળા દરમિયાન ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસ માટે સારા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે. જેથી ક્રમશઃ સમય જતાં ખાનગી ક્ષેત્રનો વિકાસ ધીમે-ધીમે થયેલો જોવા મળે છે.

★ ભારતીય અર્થતંત્રના અગત્યના ઉદ્યોગો :

અહીં, આપણે ભારતીય અર્થતંત્રને આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ થાય તે રીતે અગત્યના ઉદ્યોગો વિશેની માહિતી મેળવીશું. ભારતીય અર્થતંત્રમાં મહત્વના ઉદ્યોગોના સંદર્ભમાં જોઈએ તો સુતરાઉ કાપડ, ખાંડ ઉદ્યોગ, શણ ઉદ્યોગ, સિમેન્ટ ઉદ્યોગ, કોલસા ઉદ્યોગ, કાગળ ઉદ્યોગ, લોખંડ ઉદ્યોગ, પોલાદ ઉદ્યોગ, રસાયણ ઉદ્યોગ, ઈજનેરી ઉદ્યોગ વગેરે છે. જેના વિશે આપણે વિગતે ચર્ચા કરીએ.

1) સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ :

ભારતમાં સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ પ્રાચીન સમયથી જ મહાન અને ખૂબ જ વિશાળ ઉદ્યોગ છે. ભારત વિશે એવું કહેવાય છે કે કપાસના ઉત્પાદનની બાબતમાં ભારત વિશ્વમાં અમેરિકા, રશિયા અને ચીન પછી ચોથું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખુબ જ સારો થયો છે. આ સિવાય કેરલા, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, તામિલનાડુ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે. આવા ઉદ્યોગો દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં, નિકાસ કમાણીમાં, રોજગારીની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ આ ઉદ્યોગોના વિકાસને પણ કેટલાંક પ્રશ્નો નડે છે. જેમ કે કાચામાલનો પ્રશ્ન, ઉત્પાદન ખર્ચ વધુ આવે છે, નફો ઘટે છે, નાણાંકીય પ્રશ્નના કારણે પણ ઘણી મિલો બંધ પડી છે.

2) શણ ઉદ્યોગ :

ભારતમાં ખાસ કરીને પૂર્વ વિસ્તારમાં શણ ઉદ્યોગ આર્થિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વની કામગીરી કરે છે. દેશના આર્થિક વિકાસ ઉપરાંત નિકાસ કમાણી અને રોજગારીની દ્રષ્ટિએ ઘણું મહત્વનું બને છે. ભારતમાં શણની પહેલી મીલ ઈ.સ. 1885 માં પ.બંગાળમાં સ્થપાઈ હતી. આઝાદી સમયે ભારત અને પાકિસ્તાનના વિભાજનની સૌથી વધારે અસર શણ ઉદ્યોગોને થાય છે. વિભાજન થવાથી 75% જેટલો શણ ઉત્પન્ન કરતો વિસ્તાર પાકિસ્તાનમાં ચાલી ગયો હતો. આ ઉદ્યોગોને કાચોમાલ, જૂની મશિનરી અને ઉત્પાદન પધ્ધતિના પ્રશ્નો તો હયાત જોવા મળે છે.

3) ખાંડ ઉદ્યોગ :

રોજગારી આપવાની દ્રષ્ટિએ ભારતમાં ખાંડ ઉદ્યોગનું મહત્વ ખૂબ જ વધારે જોવા મળે છે. ખાંડ ઉદ્યોગની આડ પેદાશોમાંથી પણ ઘણું મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં મુખ્યત્વે આલ્કોહોલ, પ્લાસ્ટિક, ફાઈબર બોર્ડ વગેરે વસ્તુ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. વિદેશ વેપારમાં પણ ભારતમાં ખાંડ ઉદ્યોગ મહત્વના છે. દેશનો મહત્વનો વપરાશી ઉદ્યોગ છે. પરંતુ એ પણ વાતનું મહત્વનું છે કે જ્યાં શેરડીનું વધુ ઉત્પાદન થાય છે ત્યાં જ આ ઉદ્યોગો વિકસે છે. આ ઉદ્યોગોમાં વિજળીનો પ્રશ્ન નડતો નથી કારણકે ખાંડની મિલોની આડપેદાશો બાયોગેસ ઉત્પન્ન

કરે છે જેનો ખાંડ ઉદ્યોગ વપરાશ કરે છે. ખાંડ ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે ઉત્તર ભારતના મુઝફરનગર, મુરાદાબાદ, રામપુર, બહેરિન, બિજનૌવ વગેરે જિલ્લાઓમાં ખૂબ જ વધારે વિકાસ પામ્યો છે. આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર, બિહાર અને આંધ્રપ્રદેશમાં પૂર્વકાંઠાવાળા વિસ્તારોમાં અને તેમાં પણ ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહારમાં આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય છે. આ સાથે-સાથે ભારતમાં આવી મિલોની સમસ્યાઓ પણ છે. ભારતની મોટા ભાગની ખાંડ મીલો જૂની અને ન ચાલે તેવી છે, તેની ઉત્પાદનક્ષમતા ઓછી છે. ખોટ વધુ છે. આ સાથે-સાથે વધુ વળતર, વપરાશનીચી, ઉચ્ચ યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા કર્મચારીના પ્રશ્નો આ ઉદ્યોગ ધરાવે છે. કરવેરાનું પ્રમાણ પણ વધારે અને ઊંચું જોવા મળે છે.

4) રસાયણ ઉદ્યોગ :

ભારતમાં રસાયણ ઉદ્યોગનું ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે જંતુનાશક દવાઓનો છંટકાવ કરવા રસાયણ, સંરક્ષણ ક્ષેત્રે તથા દવાઓના ઉત્પાદનમાં આ ઉદ્યોગ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આ ઉદ્યોગો લોકોને વધુ રોજગારી આપે છે. રસાયણ ઉદ્યોગમાં વર્તમાન સમયે રિલાયન્સ કંપનીની કામગીરી નોંધનીય રહી છે. આ ઉપરાંત લગભગ છેલ્લા બે દાયકાથી રસાયણ આધારિત ઉદ્યોગો પણ વિકસ્યા છે. ઈજનેરી એકમો, પ્લાસ્ટિક એકમો, વગેરે તથા ડ્રગ્સ અને ફાર્માસ્યુટિકલ રસાયણ ઉદ્યોગનું જ એક ક્ષેત્ર છે અને તેનો પણ સારો એવો વિકાસ થયો છે.

5) લોખંડ અને પોલાદ ઉદ્યોગ :

અન્ય ઉદ્યોગોના વિકાસની દ્રષ્ટિએ ભારતમાં લોખંડ અને પોલાદના ઉદ્યોગોનું ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં લોખંડ અને પોલાદના ઉદ્યોગોને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં 1994 માં ભારત આ ક્ષેત્રમાં વિશ્વમાં આઠમું સ્થાન ધરાવતું હતું. આ ઉદ્યોગમાં ધ ટાટા આર્ચન એન્ડ સ્ટીલ કંપની એ સ્ટીલ ક્ષેત્રની મોટામાં મોટી કંપની છે, જે જમશેદપુરમાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત મૈસુર, કર્ણાટક, બિહાર જેવાં રાજ્યોમાં પણ તથા ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રદેશ જેવાં રાજ્યોમાં પણ આ ઉદ્યોગના એકમો આવેલા છે. આ ઉદ્યોગ મહત્વનો હોવા છતાં તેને પણ કાચા માલના સરકારી - નિયંત્રણો અને ભાવ નીતિના ટેકનીકલ પ્રશ્નો જોવા મળે છે.

6) ઈજનેરી ઉદ્યોગ :

ઈજનેરી ઉદ્યોગ એ વિશિષ્ટ ઉદ્યોગોનો સમૂહ છે. ભારતમાં ઔદ્યોગિકીકરણની સાથે ઈજનેરી ઉદ્યોગનો વિકાસ દેશમાં થયો છે. જેમાં મશિનટૂલ્સ, વાહનવ્યવહાર, ખેતીના સાધનો, યંત્રો, સમારકામયંત્રો, બાંધકામના સાધનો વગેરે પ્રકારની પેદાશોનો ઈજનેરી ઉદ્યોગમાં સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં આવેલા 1991 ના આર્થિક સુધારા પછી 1992, 93, 94 દરમિયાન ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો ન હતો. પરંતુ પછીથી તેનો વિકાસ થયો હતો. આ ઉદ્યોગોના વિકાસ સાથે પર્યાવરણ અને કાચામાલના કેટલાંક પ્રશ્નો તો છે જ તેમ છતાં તેનું મહત્વ પણ તેટલું જ છે.

7) સિમેન્ટ ઉદ્યોગ :

ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ચાવીરૂપ ગણાતા ઉદ્યોગોમાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગનું આગવું મહત્વ રહેલું છે. સામાન્ય રીતે સિમેન્ટ ઉદ્યોગનો વિકાસ દરેક સ્થળે થઈ શકે તેમ નથી. જ્યાં કાચો માલ સરળતાથી પ્રાપ્ત થતો હોય તેવાં જ સ્થળે સિમેન્ટ ઉદ્યોગ વિકસે છે. સિમેન્ટ બનાવવા માટે ચૂનાના પથ્થરો, ચોકની વધારે જરૂરિયાત રહે છે. ભારતમાં પશ્ચિમ બંગાળ સિવાય લગભગ બધાં જ રાજ્યમાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો છે. તેમ છતાં તામિલનાડું, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, ગુજરાત અને કર્ણાટક રાજ્યોમાં આ પ્રકારનો ઉદ્યોગ ખૂબ જ સારો વિકસ્યો છે. ડેમ, કેનાલ, મોટા ઔદ્યોગિક એકમો નજીક પણ સિમેન્ટ ઉદ્યોગના એકમો સ્થપાયેલા જોઈ શકાય છે. આ ઉદ્યોગને જો કોઈ પાયાનો પ્રશ્ન નડતો હોય તો તે છે કાચો માલ. સિમેન્ટ માટે

ચૂનાના પથ્થરો, માટી, ચૂનો, ચોક, ચિરોડી, કોલસા વગેરેની જરૂર પડે છે. કોલસાની પ્રાપ્તિની સમસ્યા વધારે છે તથા તેનું પરિવહન ખર્ચ પણ વધારે આવે છે. ચિરોડી પણ રાજસ્થાનથી લાવવું પડે છે. ભારતમાં પૂર્વ અને ઉત્તરના રાજ્યોમાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ નહિવત્ છે. જ્યારે પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારતના રાજ્યોમાં આવા સિમેન્ટનો ખૂબ જ વિકાસ થયો છે. પરંતુ જ્યાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગનો વિકાસ ઓછો છે ત્યાં સિમેન્ટની માંગ વધારે જોવા મળે છે. આ ઉદ્યોગને વાહનવ્યવહારનો, નાણાંનો, પેકિંગનો, પર્યાવરણનો, સંચાલનનો અને હરિફાઈ વગેરેનો પ્રશ્ન નડે છે.

8) કાગળ ઉદ્યોગ :

આઝાદી બાદ ભારતમાં 1951 થી કાગળ ઉદ્યોગનો ઘણો સારો એવો વિકાસ થયો છે. વિશ્વમાં આજે ભારત કાગળના ઉત્પાદનમાં 20 મું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં કાગળ ઉદ્યોગને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

- ન્યૂઝ પ્રિન્ટ કે જે છાપાંઓ માટેના કાગળનું ઉત્પાદન કરે છે.

- સ્ટે બોર્ડ બીજા બોર્ડ જે વિશિષ્ટ પ્રકારના કાગળી પેદાશોનું ઉત્પાદન કરે છે.

- પેપર અને પેપર બોર્ડ જે લખવાના અને છાપવાના કાગળ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની જાતવાળા કાગળ અને પેપર બોર્ડનું ઉત્પાદન કરે છે.

કાગળ ઉદ્યોગની સૌ પ્રથમ સ્થાપના હુગલી નદીના કિનારે થઈ હતી. તે સમયે એક પ્રકારના ઘાસનો તેમાં કાચા માલ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો જે કાચો માલ ઉત્તર પ્રદેશ પંજાબ અને બિહારમાંથી મંગાવવામાં આવતું હતું. કોલસાની મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિ આજે પણ હુગલી નદીને કિનારે વિકસ્યો છે કારણકે અહીં, તૈયાર પેદાશોના બજારોનું મોટું ઉત્પાદન થાય છે. સમય જતાં કાચા માલ તરીકે બાંબુનો ઉપયોગ થતાં જ્યાં બાંબુ સરળતાથી પ્રાપ્ત થતાં હતા ત્યાં પણ આ ઉદ્યોગ વિકસ્યો હતો. કલકત્તાની આજુબાજુ આવેલી નાની મિલો સ્થાનિક કાગળનો કચરો અને આયાતી કાગળના માલમાંથી કાગળ બને છે.

સામાન્ય રીતે 50,000 હજાર ટન કરતાં વધુ ક્ષમતા ધરાવે છે તેને મોટી મિલો કહેવામાં આવે છે. જ્યારે નાની મિલો 1,000 હજાર ટનનું ઉત્પાદન કરે તેને નાની મિલો કહે છે. 15 હજાર ટનની ક્ષમતાને આદર્શ કદ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં 80% જેટલી કાગળની મિલો બાંબુમાંથી કાગળ બનાવે છે, અને તેના વૃક્ષો ઓરિસ્સા મ.પ્ર., આસામ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર અને ત્રિપુરામાં તેનો પૂર્ણ વપરાશ થાય છે. કાગળ ઉદ્યોગોમાં ઊર્જા અને યંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમાં નવા આધુનિક યંત્રો ઘણા મોંઘા હોય છે.

9) કોલસા ઉદ્યોગ :

દેશની 80% જેટલી ઊર્જા કોલસામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, ખાણ અને ખનીજ ઉદ્યોગમાં કોલસો મુખ્ય ઉદ્યોગ ગણાય છે. ભારતમાં કોલસાનો ઉદ્યોગ એ પાયાનો અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગ ગણાય છે કારણકે ભારતના મોટાભાગના ઉદ્યોગો કોલસાનો ઊર્જા તરીકે ઉપયોગ કરે છે અને લગભગ મોટાભાગના ઉદ્યોગો કોલસા ઉપર જ આધાર રાખે છે. કોલસાની મુખ્ય આડ પેદાશોમાં પણ વિશેષ રીતે ઉપયોગી બને છે.

કોલસો ભારતમાં મુખ્યત્વે ઓરિસ્સા, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્રપ્રદેશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત ભારતના તામિલનાડુ, રાજસ્થાન અને કાશ્મીરમાં પણ કોલસાના ઉદ્યોગ આવેલા છે.

- ◆ ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રના સંગઠિત એકમ તરીકે 'The National Coal Development Corporation' કામ કરે છે. એક એવો પણ અંદાજ છે કે ભારતમાં 100 વર્ષ ચાલે તેટલો કોલસાનો જથ્થો છે. અન્ય ઉદ્યોગને જે પ્રશ્નો નડે છે તેવી રીતે કોલસાના ઉદ્યોગને પણ પ્રશ્નો નડે છે. જેમાં વાહનવ્યવહારનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે. કોલસો પ્રાપ્ત કરવાની પધ્ધતિ પણ જૂની છે. કોલસાને

અકસ્માતો પણ ઘણા બધા નડે છે. કોલસાના ભાવોનો પણ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. ભારત સરકારે 1971 માં 214 કોલસાની ખાણોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું હતું. પરંતુ આ કોલસાની કામગીરી ઘણી નબળી છે.

- ◆ આમ, અહીં આપણે ભારતીય અર્થતંત્રના પાયાના અને ચાવીરૂપ ગણાતા વિવિધ ઉદ્યોગોની કેટલીક જરૂરી માહિતી મેળવી છે. જે ઉદ્યોગો દેશના આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે તે ઉદ્યોગની માહિતી બાદ હવે આપણે ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓ વિશેની ટૂંકમાં જ માહિતી મેળવીએ.

7.13 ઉત્પાદન થતી વસ્તુઓના આધારિત ઉદ્યોગો :

અર્થતંત્રમાં વિવિધ પ્રકારની ચીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય છે. જેમાં કેટલીક વસ્તુઓ ક્યારેક જ ઉપયોગમાં આવતી હોય છે. કેટલીક વસ્તુઓ બીજા ઉદ્યોગ માટે કાચો માલ તરીકે વપરાય છે. કેટલીક વસ્તુઓ પાયાની વસ્તુઓ તરીકે વપરાય છે જે વિશે ટૂંકમાં પરિચયનીચે મુજબ મેળવીએ.

7.13.1 પાયાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગો :

ખાણ ઉદ્યોગ, સિમેન્ટ, લોખંડ, પોલાદ, રાસાયણિક ખાતર વગેરેનું ઉત્પાદન કરતાંમ ઉદ્યોગોને પાયાના ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે આ ઉદ્યોગો વગર દેશના અન્ય ઉદ્યોગોનો વિકાસ શક્ય નથી. દેશમાં આવેલા અન્ય ઉદ્યોગોનો આધાર આ જ પ્રકારના ઉદ્યોગો પર રહેલો છે. આમ, કહી શકાય કે, 'જે ઉદ્યોગોમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ એ બીજા અન્ય ઉદ્યોગોમાં અને ખાસ કરીને મૂડી સર્જક ઉદ્યોગોમાં મુખ્ય નિક્ષેપ તરીકે વપરાય છે તેને પાયાના ઉદ્યોગ તરીકે જાણવામાં આવે છે.' કારણકે અન્ય તમામ ઉદ્યોગોનો આધાર પાયાની વસ્તુના ઉદ્યોગોનો વિકાસ યોગ્ય ન થાય તો દેશમાં આવેલા બીજા અન્ય ઉદ્યોગોનો વિકાસ શક્ય બનતો નથી. આમ, પાયાના ઉદ્યોગોનું અર્થતંત્રમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ રહેલું છે.

7.13.2 વચગાળાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગો :

કોઈ એક ઉદ્યોગમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓને યંત્રોની મદદથી તેને કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ આપીને અન્ય ઉદ્યોગમાં કાચામાલ તરીકે લેવામાં આવે તો તેને વચગાળાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગ કે મધ્યવર્તી ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

દા.ત. રૂ માંથી સૂતર બનાવીને કાપડ માટે કાચામાલના રૂપમાં કામ કરે છે.

7.13.3 મૂડી વસ્તુઓના ઉદ્યોગો :

જો સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો જે ઉદ્યોગોમાં આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થતો હોય, મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ થતું હોય અને વિપુલ પ્રમાણમાં ચીજ-વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થતું હોય તેને મૂડી વસ્તુના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદનપ્રક્રિયા ખૂબ જ લાંબા ગાળાની હોય છે. ખાસ કરીને આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ પર જે કંઈ પણ વળતર મળે છે તે અનિશ્ચિત હોય છે. ભારતમાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ ખાનગીક્ષેત્ર કરતાં જાહેર ક્ષેત્રનું વધારે હોય છે.

7.13.4 ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓના ઉદ્યોગો :

વસ્તુઓનો વપરાશ ગ્રાહક પ્રત્યક્ષ રીતે વપરાશ કરતો હોય તેવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગોને ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે. જે ઉદ્યોગના ઉત્પાદનનો અંતિમ વપરાશ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેને ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓના ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે. જેના બે પ્રકાર પડે છે.

1) ટકાઉ વસ્તુઓના ઉદ્યોગો

2) બિનટકાઉ વસ્તુઓના ઉદ્યોગો

- 1) ટકાઉ વસ્તુઓના ઉદ્યોગો : જે વસ્તુઓ લાંબા સમય સુધી ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી હોય તેવી વસ્તુઓને ટકાઉ વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ટી.વી., ફ્રિજ, એ.સી., બાઈક,

કાર, પંખો, લાઈટ વગેરે. આવી વસ્તુઓ ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગોને ટકાઉ વસ્તુઓના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે.

- 2) **બિનટકાઉ વસ્તુઓના ઉદ્યોગો :** જે વસ્તુઓ સમયના ટૂંકાગાળામાં ઉપયોગ કરતાં નાશ પામે છે તથા ઉપયોગ ન કરતાં પણ વસ્તુ બગડી જાય છે તેવી વસ્તુઓને બિનટકાઉ વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. બ્રેડ, માખણ, સાબુ, દૂધ, દહીં વગેરે આવી વસ્તુઓના ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગોને બિનટકાઉ વસ્તુઓના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે.
- ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓનો વપરાશ વધારે થતો હોવાથી ખાનગી ઉત્પાદકો આવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારે કરે છે. ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓનો વપરાશનો ઉદ્યોગ ઓછા મૂડીરોકાણથી શરૂ કરી શકાય છે.
  - આમ, આ સમગ્ર પ્રકરણમાં આપણે વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગોના લક્ષણો, મહત્વ અને મર્યાદાઓ વિશે ટૂંકમાં પરિચય મેળવ્યો છે. આ પછીના પ્રકરણમાં આપણે ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે સરકારે બનાવેલી વિવિધ ઔદ્યોગિક નીતિનો અભ્યાસ કરીશું.

7.14 શબ્દાવલી :

પેઢી	:	વસ્તુ કે સેવાનું ઉત્પાદન કે વેચાણ કરતું કોઈ એક આર્થિક એકમ
ઉદ્યોગ	:	એકસરખી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓનો સમૂહ
ઉદ્યોગ નીતિ	:	દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે બનાવેલ નિયમોનો સમૂહ
આર્થિક પ્રગતિ	:	માથાદીઠ આવકમાં થતો વધારો એ આર્થિક પ્રગતિ છે.
આર્થિક વૃદ્ધિ	:	રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારાનો દર / ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના કુલ ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં થતો વધારો.
આર્થિક વિકાસ	:	આર્થિક વિકાસ એ બહુપરિમાણીય ઘટના છે.
નાણાંકીય નીતિ	:	દેશની મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા નાણાંના પુરવઠાને નિયંત્રણમાં રાખવા અંગેની નીતિને નાણાંકીય નીતિ કહેવામાં આવે છે.
કુગાવો	:	ચીજ વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતમાં થતા સતત અને સર્વગ્રાહી ભાવવધારાને કુગાવો કહેવામાં આવે છે.
ગરીબી	:	જ્યારે સમાજનો મોટો વર્ગ પોતાની લઘુત્તમ જીવનજરૂરિયાતોને સંતોષી ન શકે તેવી સ્થિતિને ગરીબી કહેવામાં આવે છે.
જાહેર ક્ષેત્ર	:	ઉત્પાદન એકમની માલિકી, મૂડીરોકાણ અંકુશ વહીવટ સરકાર હસ્તક હોય તેવા એકમો.
ખાનગીક્ષેત્ર	:	ઉત્પાદન એકમની માલિકી, મૂડીરોકાણ અંકુશ વહીવટ કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહની હોય તેવા એકમો.
શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ	:	ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનકાર્યની પદ્ધતિમાં મૂડીના એકમો કરતા શ્રમના એકમો વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ.
મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ	:	ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનકાર્યની પદ્ધતિમાં શ્રમના એકમો કરતા મૂડીના એકમો વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ.
વિકાસલક્ષી આયાતો:	:	દેશમાં વિકાસની પ્રક્રિયા વધારવા માટે વિકસતા દેશો કે અલ્પવિકસિત દેશો દ્વારા થતી ટેકનોલોજી, મૂડી વગેરેની આયાતો.
સમતોલ આર્થિક વિકાસ	:	જ્યારે દેશના તમામ ક્ષેત્રોનો એકસરખો વિકાસ થાય ત્યારે તેને સમતોલ આર્થિક વિકાસ કહેવાય

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

7.15 ખરાં - ખોટા લખો :

- 1) સંસ્થાનવાદી સરકારને ઉદ્યોગ અને ખેતીના વિકાસમાં રસ હતો.
- 2) ગાંધીવાદી મત મુજબ નાના પાયાના ઉદ્યોગને સ્વાવલંબનની તરફેણ કરવામાં આવી હતી.
- 3) ભારતમાં મિશ્ર અર્થતંત્ર માટે મધ્યસ્થ આયોજનના ખ્યાલના અપનાવવામાં આવ્યું હતું.
- 4) પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં સેવા ક્ષેત્રનો વિકાસ થયો હતો.
- 5) પ્રાચીન સમયમાં ભારત પ્રવાસે આવનાર પ્રવાસી યુ.એન. સંગ જાપાન દેશના હતા.
- 6) ભારતમાં અંગ્રેજોએ 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની'ની સ્થાપના કરી હતી.
- 7) 'રાષ્ટ્રિય કૌશલ્ય વિકાસ મિશન' કાર્યક્રમમાં ખેતીક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.
- 8) 'રાષ્ટ્રિય કૌશલ્ય વિકાસ મિશન' કાર્યક્રમની દરખાસ્ત દસમી યોજનામાં થઈ હતી.
- 9) માલિકીની રીતે ઉદ્યોગોના વર્ગીકરણના ત્રણ પ્રકાર પડે છે.
- 10) ગૃહ ઉદ્યોગને કુટિર ઉદ્યોગ કે ગ્રામોદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- 11) ગૃહ ઉદ્યોગને ધિરાણની સમસ્યા નડતી નથી.
- 12) ગૃહ ઉદ્યોગને પરંપરાગત ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.
- 13) માત્ર 8 લાખથી ઓછો મૂડીરોકાણ ધરાવતા એકમોને અતિ નાના પાયાના એકમ કહેવામાં આવે છે.
- 14) નાના પાયાના એકમોને મોટાપાયાના એકમો સામે હરીફાઈ નડતી નથી.
- 15) નાના પાયાના એકમોમાં ખુબ જ વધારે વિદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે.
- 16) મોટા ઉદ્યોગોમાં આધુનિક વિદેશી ટેકનોલોજીનો વધુ ઉપયોગ થાય છે.
- 17) આંતરિક અને વિદેશી બજારની માંગ પૂરી કરવામાં મોટાપાયાના ઉદ્યોગોનું ખૂબ જ મહત્વ છે.
- 18) મોટાપાયે ઉત્પાદન અનેનીચું ઉત્પાદન ખર્ચ એ નાના પાયાની અગત્યતા છે.
- 19) જાહેર સાહસો નફાના ઉદ્દેશ્યથી કામ કરે છે.
- 20) પછાત વિસ્તારના વિકાસની જવાબદારી ખાનગી ઉદ્યોગ અને સાહસ સંભાળે છે.
- 21) ખાનગીક્ષેત્રનો મુખ્ય હેતુ નફો કમાવવાનો છે.
- 22) લોખંડ પોલાદના ઉદ્યોગોને વચગાળાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- 23) શ્રેડ બનાવવા માટે ઉપયોગમાં આવતો ઘઉંનો લોટ એ વચગાળાની વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે.
- 24) ટીવી, ફ્રિજ, એસી, વગેરે બિનટકાઉ વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે.
- 25) શ્રેડ, દૂધ, શાકભાજી ટકાઉ વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે.

7.16 એક - બે વાક્યમાં જવાબ આપો

- 1) કુટિર ઉદ્યોગ એટલે શું ?

_____

_____

- 2) ભારતે મધ્યસ્થ આયોજન માટે કેવા પ્રકારના અર્થતંત્રનો સ્વીકાર કર્યો હતો ?

_____

_____

- 3) મિશ્ર અર્થતંત્ર એટલે શું ?

_____

- 4) ભારત સરકારના હસ્તક્ષેપની આવશ્યકતાના કારણો જણાવો.
- 5) પ્રાચીન સમયમાં કયા ચીની પ્રવાસી ભારત આવ્યા હતા?
- 6) પ્રાચીન સમયમાં કઈ સદીથી ભારતમાં ગૃહ ઉદ્યોગોનું પતન શરૂ થયું છે.
- 7) બ્રિટીશ સમયે ભારતના ગૃહ ઉદ્યોગોની પડતીના કારણો વર્ણવો.
- 8) બ્રિટીશ સમયે પહેલી કાપડની મિલ ક્યારે અને ક્યાં સ્થપાઈ હતી ?
- 9) બ્રિટીશ સમયે પહેલી શણની મિલ ક્યારે અને ક્યાં સ્થપાઈ હતી ?
- 10) સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિ ક્યારે જાહેર થઈ હતી ?
- 11) કઈ યોજનામાં ' રાષ્ટ્રિય કૌશલ્ય વિકાસ મિશન ' કાર્યક્રમ ઘડાયો હતો ?
- 12) આર્થિક સ્વાવલંબન અને સામાજિક ન્યાય સહિતના વિકાસના હેતુઓનો કઈ યોજનામાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે ?
- 13) ટકાઉ વસ્તુઓ અને બિનટકાઉ વસ્તુઓનો અર્થ લખો.
- 14) ગૃહઉદ્યોગોમાં સામાન્ય રીતે કેવા પ્રકારના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે ?
- 15) અતિ નાના પાયાના ઉદ્યોગની વ્યાખ્યા આપો.

16) નાના પાયાના ઉદ્યોગની વ્યાખ્યા આપી તેના પ્રકાર લખો.

17) પૂરક આવક એટલે શું ?

18) ઉદ્યોગીકીકરણ એટલે શું ?

19) જાહેર ક્ષેત્ર એટલે શું ?

20) પ્રાદેશિક અસમાનતા એટલે શું ?

21) આવકની અસમાનતાની વ્યાખ્યા જણાવો.

22) સમાજવાદ એટલે શું ?

23) પાયાની સવલતો એટલે શું ?

24) નિષ્પાયિક ક્ષેત્ર એટલે શું ? તેમાં ક્યાં - ક્યાં ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે ?

25) આંતર માળખું એટલે શું ?

26) ખાનગી ક્ષેત્રનો અર્થ આપો.

27) આયાત અવેજીકરણ એટલે શું ?

28) ભારતમાં શણની મિલ ક્યારે અને ક્યાં સ્થપાઈ હતી ?

---

29) ભારતની સ્ટીલ ક્ષેત્રની મોટી કંપની કઈ છે ?

---

30) હુગલી નદીના કિનારે ક્યા ઉદ્યોગોની સ્થાપના થઈ હતી ?

---

31) પાયાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગ એટલે શું ?

---

32) વચગાળાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગની વ્યાખ્યા લખો

---

33) મૂડી વસ્તુના ઉદ્યોગની વ્યાખ્યા જણાવો

---

34) ટકાઉ વસ્તુઓ કોને કહેવામાં આવે છે?

---

35) બિન ટકાઉ વસ્તુઓના નામ જણાવો

ચાર-પાંચ વાક્યમાં જવાબ આપો

1) ઉદ્યોગો અંગે ગાંધીવાદી વિચારો સમજાવો.

---

2) ભારતના પ્રાચીન સમય અંગે ચીની મુસાફર યુ.એન. સંગના વિચારો વર્ણવો

---

3) ભારતમાં આધુનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ વર્ણવો

---

4) ભારત પાકિસ્તાનના વિભાજન સમયે થયેલ વિવિધ વહેંચણી વર્ણવો.

---

5) અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજના વિષે ટૂંકમાં સમજાવો.

---

6) ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ સમજાવો.

---

7) ગૃહ ઉદ્યોગો વિષે સમજૂતી આપો.

---

8) પેદાશની વૈવિધ્યતાની દ્રષ્ટિએ ગૃહ ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ વર્ણવો

---

9) ગૃહ ઉદ્યોગોને કેવી રીતે ધિરાણની સમસ્યા નડે છે ? સમજાવો.

---

10) કાચામાલનો પ્રશ્ન ગૃહ ઉદ્યોગો સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલ છે ? સમજાવો.

---

11) નાના પાયાના ઉદ્યોગોની વિવિધ સમયે બદલાયેલ વ્યાખ્યાઓ આપો.

---

12) નાના પાયાના ઉદ્યોગોના લક્ષણો વર્ણવો.

---

13) કુગાવો નિયંત્રણમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગની ભૂમિકા વર્ણવો.

---

14) મધ્યમ અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગોનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

---

15) ઉદ્યોગિકીકરણનો સંગીન પાથો એટલે શું? સમજાવો.

---

16) જાહેર સાહસોના હેતુઓ જણાવો.

---

17) જાહેર સાહસોનું મહત્વ સમજાવો.

---

18) અમલીકરણમાં વિલંબ સંદર્ભે જાહેર સાહસની મર્યાદાઓ વર્ણવો.

---

19) ખાનગીક્ષેત્રની સમજૂતી આપો.

---

20) કાગળ ઉદ્યોગ વિશે નોંધ લખો.

---

21) પાયાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગો વિશે સમજૂતી આપો.

22) વચગાળાની વસ્તુઓના ઉદ્યોગો વિશે ટૂંકનોંધ લખો

---

23) મૂડી વસ્તુઓના ઉદ્યોગો વિશે ટૂંકમાં સમજાવો.

---

24) ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓ વિશે સમજૂતી આપો.

7.18 સત્રાંત પ્રશ્નો

- 1) ભારતના સંદર્ભમાં ગૃહઉદ્યોગોનો અર્થ, મહત્ત્વ અને મર્યાદાઓ વર્ણવો.
- 2) નાના પાયાના ઉદ્યોગોની અગત્યતા અને તેના વિકાસની મર્યાદાઓ સમજાવો.
- 3) જાહેર સાહસના વિકાસ માટેના કારણો લખો.
- 4) ખાનગીક્ષેત્રના વિકાસની મર્યાદાઓ અને તેના વિકાસ માટે સરકારે લીધેલા પગલાં વર્ણવો.
- 5) સૂતરાઉ કાપડ પર નોંધ લખો.
- 6) કાગળ ઉદ્યોગ અંગેનો વિગતે પરિચય આપો.
- 7) ઉત્પાદન થતી વસ્તુઓના આધારે થતું ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ સમજાવો.

7.19 ના જવાબો

---

(1) × (2) √ (3) √ (4) × (5) × (6) √ (7) × (8) × (9) × (10) √ (11) × (12) √ (13) × (14) × (15) × (16) √ (17) √ (18) × (19) × (20) × (21) √ (22) × (23) √ (24) × (25) ×

7.20 સંદર્ભ સુચિ

BOOKS - GUJARATI

- ડૉ. શ્રીનિવાસરાવ & પ્રા.દેવે રૂપેશ (2017) 'ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્ર' - ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન - સૂરત
- પ્રા. પટેલ બબાભાઈ સો. (1997) 'ભારતીય અર્થકારણ' - સી. જમનાદાસની કંપની - અમદાવાદ
- પ્રિ. જોશી આર. સી. (2018) 'ભારતીય અર્થતંત્ર' - ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન - સૂરત
- ડૉ. જ્યોતિબેન ડી. નાયક (2010) 'ભારતીય અર્થતંત્ર અને નીતિ વિષયક સુધારા' - સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

* BOOKS ENG-ISH

AGRAWAL A.N. (2003) 'INDIAN ECONOMY' (29TH EDITION) WISHWA PRAKASHAN.

DUTT GAURAV & MAHAJAN ASHWANI (2016) 'INDIAN ECONOMY' (72ND EDITION) S.CHAND PUBLISHING.

* ANNUAL REPORTS

Annual report 2017-18 Gov. of India Ministry of Commerce and industry

ANNUAL REPORT 2015-16 Department of Commerce Ministry of Commerce & Industry

www.mospi.gov.in

* WEB -INKS

<http://gsweb.in/indian-economy/content/industrial-poLICies/foreign-investment-inflows.aspx>

<http://mospi.nic.in/statistical-year-book-india/2017/183>

<http://smartprep.in/2017/02/download-india-year-book-2017-pdf-english-version/>

<http://www.econleaks.com/industrial-poLICy-and-industrial-development-in-india-part-v/>

[HTTP://WWW.PUBLICATIONSDIVISION.NIC.IN](http://WWW.PUBLICATIONSDIVISION.NIC.IN)

https://en.wikipedia.org/wiki/Industrial_poLICy

<https://www.scotbuzz.org/2018/01/audyogik-neeti.html>

<https://www.slideshare.net/sahavish/ind.ustrial-poLICy-from-1948-1991>

<https://www.slideshare.net/ShikhaGupta31/industrial-poLICyppt>

<https://www.slideshare.net/SunilChichra/industrial-poLICy-1980-to-till>

shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/59577/10/10_chapter%204.pdf

www.econleaks.com/industrial-poLICy-and-industrial-development-in-india-part-iv/

www.preservearticles.com/2012013022068/short-notes-on-industrial-poLICy-of-1980

www.yourarticlelibrary.com/industries/8-socio...of...industrial-poLICy...1980/23440

www.yourarticlelibrary.com/poLICies/major-objectives-of...new...poLICy-1991/23441

* SURVEY

ECONOMIC SURVEY 2017-18 PART-I

ECONOMIC SURVEY 2017-18 PART-II

HANDBOOK OF STATISTICS ON THE INDIAN ECONOMY

(<https://dbie.rbi.org.in>)

*ARTIC-E

Reddy Krishna (2007) 'Industrial Growth in India During Pre and Post Reform Periods'

<https://www.researchgate.net/pubLICation/228246866>

Sharma Ravindra kumar (2014) '**Industrial Development of India in Pre and Post Reform Period**' IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume-19, Issue 10, Ver.IV www.iosrjournals.org www.iosrjournals.org.

7.20.1 ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ & તેમના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિદર (%)

ક્રમ	ઉદ્યોગો	1981	1991	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2013	2014	2015	2016	2017
1	પાયાની વસ્તુઓ	10.90	3.80	9.60	10.80	3.10	6.90	1.60	5.50	3.70	2.60	0.50	2.30	3.80	5.00	4.90
2	મૂડી યુક્ત વસ્તુઓ	6.70	17.40	9.20	5.30	9.30	5.80	12.60	6.90	1.80	-3.40	0.30	-3.70	-1.10	3.00	3.20
3	મધ્યસ્થી વસ્તુઓ	3.70	6.10	5.30	19.40	8.10	8.00	6.10	8.80	4.70	1.50	5.10	4.60	6.10	1.50	3.30
4	શાહકલ્પી વસ્તુઓ	13.80	10.40	12.10	12.80	5.20	5.50	2.20	5.70	8.00	6.00	5.40	5.70	5.00	2.80	3.90
	A - ટકાઉ વસ્તુઓ	10.90	14.80	16.20	25.80	4.70	7.80	5.60	14.10	14.50	11.50	4.90	5.60	4.00	3.40	2.90
	B - બિનટકાઉ વસ્તુઓ	14.10	9.40	11.20	9.80	6.60	4.80	1.20	3.20	5.80	4.10	6.10	3.70	3.80	2.60	7.90

29TH EDITION INDIAN ECONOMY -2009-A.N.AGRAWAL-WISHWA PRAKASHAN & HANDBOOK OF STATISTICS ON THE INDIAN ECONOMY - RBI- 2016-17.

7.20.2

ଓଡ଼ିଶା ଅଗ୍ରଣୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାର୍ଷିକ ବୃଦ୍ଧି

ବର୍ଷ	ଆକାଶ	ମେନ୍ୟୁକ୍ଟିଂ	ବିଜ୍ଞାନୀ	ସାଧାରଣ
1982	17.70	7.90	10.20	9.30
1984	11.70	5.70	7.60	6.70
1985	8.90	8.00	12.00	8.60
1986	4.10	9.70	8.50	8.70
1987	6.20	9.40	10.30	9.10
1988	3.80	7.90	7.70	7.30
1989	7.90	8.70	9.50	8.70
1990	6.30	8.60	10.80	8.60
1991	4.50	9.00	7.80	8.20
1992	0.60	-0.08	8.50	0.60
1993	0.50	2.20	5.00	2.30
1994	3.50	6.10	7.40	6.00
1995	9.80	9.10	8.50	9.10
1996	9.70	14.10	8.10	13.00
1997	-1.90	7.30	4.00	6.10
1998	6.90	6.70	6.60	6.70
1999	-0.80	4.40	6.50	6.10
2000	1.00	7.10	7.30	6.70
2001	2.80	5.30	4.00	5.00
2002	1.20	2.90	3.10	2.70

29TH EDITION INDIAN ECONOMY -2009-A.N.AGRAWAL-WISHWA PRAKASHAN

2003	5.8	6.	3.2	5.7
2004	5.2	7.4	4.9	7.
2005	4.4	9.1	5.1	8.4
2006	1.	9.1	5.2	8.2
2007	5.3	12.5	7.3	11.5
2008	5.1	9.	6.3	8.5
2009	2.6	2.7	2.8	2.7
2010	9.9	10.9	6.	10.5
2011	5.2	8.9	5.5	8.2
2012	-1.9	3.	8.2	2.8
2013	-2.4	1.2	4.	1.1

2014	-0.8	-0.7	6.1	-0.1
2015	-0.05	1.09	8.6	1.7

72ND EDITION INDIAN ECONOMY -GAURAV DUTT & ASHWANI MAHARAJ-S.CHAND PUBLISHING

2016	4.30	2.80	5.70	3.30
2017	5.30	4.40	5.80	4.60

HANDBOOK OF STATISTICS ON THE INDIAN ECONOMY - RBI-2016-17

7.20.3 ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ & તેમના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિદર (%)

ક્રમ	ઉદ્યોગો	1980-85	1985-90	1994-04	2005-15
1	પાયાની વસ્તુઓ	8.30	7.40	4.90	5.30
2	મૂડીયુક્ત વસ્તુઓ	7.10	15.70	8.80	9.90
3	મધ્યસ્થી વસ્તુઓ	6.20	5.50	7.70	4.30
4	ગ્રાહકલક્ષી વસ્તુઓ	6.50	6.60	7.70	6.00
	A - ટકાઉ વસ્તુઓ	15.20	12.10	12.00	8.70
	B - બિનટકાઉ વસ્તુઓ	5.30	5.40	5.90	4.70

72ND EDITION INDIAN ECONOMY -GAURAV DUTT & ASHWANI MAHARAJ-S.CHAND PUBLISHING

7.20.4 લોખંડ અને પોલાદનું ઉત્પાદન મિલિયન ટનમાં

ક્રમ	વર્ષ	લોખંડ પોલાદ
1	1951	1.00
2	1981	6.80
3	1991	9.60
4	2001	30.30
5	2008	56.10
6	2009	57.20
7	2010	60.60
8	2011	68.60
9	2012	75.70
10	2013	81.70
11	2014	87.70
12	2015	91.50

72ND EDITION INDIAN ECONOMY -GAURAV DUTT & ASHWANI MAHARAJ-S.CHAND PUBLISHING

7.20.5 કાપડનું ઉત્પાદન (ચોરસ મીટરમાં)

ક્રમ	વર્ષ	લોખંડ પોલાદ
1	1951	4740
2	1971	7600
3	1991	22930
4	2001	40233
5	2009	54966
6	2010	60633
7	2011	62542
8	2012	60453

72ND EDITION INDIAN ECONOMY -GAURAV DUTT & ASHWANI MAHARAJ-S.CHAND PUBLISHING

7.20.6 શણના ઉત્પાદન વપરાશ અને નિકાસ ('000 ટનમાં)

ક્રમ	વર્ષ	ઉત્પાદન	નિકાસ	વપરાશ
1	1951	890	790	120
2	1971	1090	640	480
3	1991	1430	220	1230
4	2008	17.75	207	1410
5	2012	1535	169	1382
6	2013	1591	169	1399
7	2014	1532	166	1328

72ND EDITION INDIAN ECONOMY -GAURAV DUTT & ASHWANI MAHARAJ-S.CHAND PUBLISHING

7.20.7 ભારતમાં ખાંડનું ઉત્પાદન (મિલિયન ટનમાં)

ક્રમ	વર્ષ	PRODUCTION
1	1951	1.10
2	1971	3.70
3	1991	11.80
4	2001	18.50
5	2008	26.30
6	2009	14.70
7	2010	18.80
8	2011	24.40
9	2012	26.30
10	2013	25.20
11	2014	24.30
12	2015	27.90

7.20.8 સિમેન્ટનું ઉત્પાદન (મિલિયન ટનમાં)

ક્રમ	વર્ષ	ઉત્પાદન
1	1951	2.7
2	1971	14.3
3	1991	48.8
4	2004	117.
5	2008	167.6
6	2009	181.4
7	2012	223.5
8	2014	255.

7.20.9 ભારતમાં કાગળ ઉદ્યોગની પ્રગતિ (લાખ ટનમાં)

ક્રમ	વર્ષ	ઉત્પાદન
1	1951	1.10
2	1971	7.60
3	1991	29.00
4	2004	36.80
5	2008	42.60
6	2009	44.70
7	2013	101.10

7.20.10 મુખ્ય આઠ ઉદ્યોગોનો વૃદ્ધિ દર %

ક્રમ	ક્ષેત્ર	2013	2014	2015	2016	2017
1	કોલ	3.20	1.00	8.00	4.80	3.20
2	કુડ ઓઈલ	-0.60	-0.20	-0.90	-1.40	-2.50
3	કુદરતી ગેસ	-14.40	-12.90	-5.30	-4.70	-1.00
4	રીફીનરી ઉત્પાદન	7.20	1.40	0.20	4.90	4.90
5	ખાતર	-3.30	1.50	1.30	7.00	0.20
6	પોલાદ	7.90	7.30	5.10	-1.30	10.70
7	સિમેન્ટ	7.50	3.70	5.90	4.60	-1.20
8	વિજળી	4.00	6.10	14.80	5.70	5.80
9	એકંદરે આંક	3.80	2.60	4.90	3.00	4.80

ANNUAL REPORT -2017-18 MINISTRY OF COMMERCE AND INDUSTRY.

7.20.11 કેન્દ્ર સરકારના સાહસો અને રોકાણ

સમય	એકમોની સંખ્યા	કુલ રોકાણ (કરોડ રૂપિયા)
પ્રથમ યોજનાના આરંભ	5	29
બીજી યોજનાના આરંભે	21	81
ત્રીજી યોજનાના આરંભે	47	953
ત્રીજી યોજનાના અંતે	74	2415
ચોથી યોજનાના આરંભે	85	3902
પાંચમી યોજનાના આરંભે	176	15602
છઠ્ઠી યોજનાના આરંભે	186	18225
સાતમી યોજનાના આરંભે	215	42673
આઠમી યોજનાના આરંભે	246	135445
નવમી યોજનાના આરંભે	243	178628
નવમી યોજનાના અંતે	230	390032

ભારતીય અર્થકારણ - સી. જમનાદાસની કંપની - પાના નંબર - 142

7.20.12 ભારતમાં કેન્દ્ર સરકારના જાહેરક્ષેત્રનો વિકાસ

સમય	જાહેર સાહસોની સંખ્યા	કુલ મૂડીરોકાણ (રૂ. કરોડમાં)
માર્ચ 1951ના અંતે	5	29
માર્ચ 1961 ના અંતે	47	948
માર્ચ 1991 ના અંતે	246	113896
ડિસેમ્બર 2015ના અંતે	235	1096057

ભારતીય અર્થતંત્ર - 2. પેજ-107 ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન સુરત

7.20.13 આયોજનકાળ દરમિયાન ઔદ્યોગિકક્ષેત્ર માટે જાહેરક્ષેત્રે થયેલું ખર્ચ અને ઔદ્યોગિક વિકાસદર

ક્રમ	યોજના	ઉદ્યોગો અને ખનીજો પાછળ થયેલું ખર્ચ (રૂ. કરોડમાં)	જાહેરક્ષેત્રે થયેલ કુલ ખર્ચની %	ઔદ્યોગિક વિકાસ દર %
1	પ્રથમ યોજના	74	4.0	7.5
2	બીજી યોજના	950	20.4	6.2
3	ત્રીજી યોજના	1726	20.2	7.6
4	ચોથી યોજના	3107	19.7	5.0
5	પાંચમી યોજના	9581	23.5	5.3
6	છઠ્ઠી યોજના	16948	15.5	5.5
7	સાતમી યોજના	29220	13.4	8.5
8	આઠમી યોજના	46922	10.8	7.5
9	નવમી યોજના	44695	4.7	4.9

10	દસમી યોજના	64655	3.9	8.2
11	અગિયારમી યોજના	153600	4.2	7.7
12	બારમી યોજના	377302	4.9	4.8

ભારતીય અર્થતંત્ર -2. પેજ-74 ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન સુરત

3.20.14 1991-92 થી 2014-2015 સુધીનો ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ દર

વર્ષ	ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ દર (%)
1992	-0.1
1993	3.6
1994	6.1
1995	9.1
1996	12.0
1997	7.2
1998	3.3
1999	4.3
2000	6.2
2001	6.5
2002	2.7
2003	7.1
2004	7.9
2005	10.0
2006	10.7
2007	12.7
2008	10.3
2009	4.7
2010	9.5
2011	3.8
2012	1.1
2013	5.0
2014	5.9
2015	7.3

ભારતીય અર્થતંત્ર-2. પેજ-76 ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન સુરત